

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

V

Ասացինք արդէն, որ «Որոգայթ Փառաց»-ի պէս ուսու-
պիաներ տարածելով չէր բաւականանում Շահամիրեանցը,
միաժամանակ նա գործնական մարդ էր և աշխատում էր
որ ազատ Հայաստանը միայն թղթի վրայ չը լինի: Այս նպա-
տակով նա անդադար թղթակցում էր իր այն ժամանակա-
կիցներին հետ, որոնք կարող էին գործել, մի բան ստեղծել:
Նա շարունակ յորդորում էր, խրատներ էր տալիս և նրա
այդ եռանդուն հոգսերն ու վառ տենչանքները բաւական են,
որ նա էլ դասուի XVIII դարի մեր սակաւաթիւ քաղաքական
գործիչների շարքում:

Չը նայած որ Հնդկաստանը այնքան հեռու էր, չը նայած
որ ճանապարհներ, յարմար հաղորդակցութիւններ չը կային և
չատ անգամ ամիսների մի երկար շարք էր հարկաւոր, որ նա-
մակը տեղ հասնէ, Շահամիրեանցը ուղարկում էր իր ծրա-
դիրներն ու տենչերը ամեն տեղ, ուր հարկաւոր էր: Նրա
թղթակիցներն էին Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսները,
Հերակլ Թազաւորը և նրա ժառանգ Գիօրգին, Ղարաբաղի հայ
մէլիքները, Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիս-
կոպոս Արղութեանը: Եւ ամեն տեղից նա ստանում էր այն-
քան մանրամասն և լիակատար տեղեկութիւններ, որ Հնդկա-
կան ուկրիանոսի ափից իմանում էր թէ ինչ է կատարւում
Պարսկական Հայաստանում և ով է այնտեղ ընդունակ գործ
կատարելու: Կարեւոր թղթակից էր մանաւանդ Յովսէփ արքե-
պիսկոպոս Արղութեանը: Ինչպէս կը տեսնենք իր տեղում,
Արղութեանը, ուստաց արքունիքում գրաւած իր բարձր դիրքի
չնօրհիւ, միակ մարդն էր այդ ժամանակներում, որ մարմնա-
ցնում էր հայկական ազատութեան յոյսը: Նրա վարած բա-
նայեմբեր, 1901.

նակցութիւնները ոռւս կառավարութեան հետ, այն խորհրդակցութիւններն ու ծրագիրները, որոնց մէջ խորհրդատուի ու ղեկավարի դեր էր նա կատարում, համարեա ոչինչ կասկած չէին թողնում, որ Իսրայէլ Օրիի գործը մեռած չէ, կենդանանում է և պիտի իր ցանկալի վախճանին հասնէ: Շահամիրեանցը, ինչպէս ցոյց են տալիս բոլոր հանգամանքները, երկարատև և շատ եռանդուն նամակագրութիւն ունէր Արղութեանի հետ: Արղութեանին հարկաւոր էին հնդկաստանցի վաճառականի ոչ միայն խելքն ու հասկացողութիւնը, այլ և հարստութիւնը. ուստի նա էլ մի առանձին ուշադրութեամբ էր վերաբերում Շահամիրեանցին:

Տարաբախտաբար, շատ քիչ բան է մնացել Շահամիրեանցի նամակագրութիւններից *)։ Մեր ձեռքում եղածները «Որոգայթ «Փառաց»-ի տպագրութիւնից շատ յետոյ ժամանակներին են վերաբերում: Նախ քան այդ վաւերագրերին դիմելը, հետևե՛ք Շահամիրեանցի տպարանին:

Երկարատև և բեղմնաւոր չէր այդ հիմնարկութեան կեանքը: 1775 թուականին նա տպագրում է «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց» անունով գիրքը: Յակոբ Շահամիրեանցը այլ ևս չը կայ, նա վախճանուել է երիտասարդ հասակում, բայց տպարանը շարունակում է կրել նրա անունը. այս գիրքը տպողը նրա կրտսեր եղբայրն է, Եղիազարը, որի հրահանգիչը, այսինքն ուսուցիչը, նոյն Մովսէս Բաղրամեանն է: Սակայն ոչ Յակոբը, ոչ էլ նրա եղբայր Եղիազարը, ինչպէս տեսանք, ինքնաբերաբար և ինքնագլուխ գործողներ չէին. մնում էր նրանց հայրը, Շահամիր Սուլթանումը, որ ղեկավարող էր կամ նոյն իսկ միակ գործող իր որդիների անունից: Այստեղ էլ, այս գրքի վրայ, մենք դարձեալ տեսնում ենք Շամիրի դրոշմը—մկրատ, ասեղներ, կըշիռ իր քարերով, թանաքաման:

Շահամիրեանի գրագրութիւնից մենք իմանում ենք, որ նա մի առանձին սէր ունէր դէպի հայոց հին մատենագիրները և սաստիկ ցանկանում էր տեսնել նրանց տպագրած: Այդ միտքը նա սկսում է իրագործել վերոյիշեալ հրատարակութեամբ: Բայց ի՞նչ գիրք էր դա: Ստեփանոս Օրբէլեանի պատմագրութեան մէջ կայ մի գլուխ, որ նկարագրում է Օրբէլեան իշխանների ծագումն ու Զինաստանից դալը: Այս գլուխը արտագրուած էր մի ձեռագրի մէջ, որին կցած էր X դարի հեղինակ Մես-

*) Մի քանի հատ այդ նամակներից և ուրիշ վաւերագրերից սիրաւիւր պատրաստակամութեամբ մեր տրամադրութեան տակ զրեց հնագէտ պ. Ա. Երիցեանը:

րոպ երէցի «Պատմութիւն վարուց սրբոյ Մեծին Ներսիսի» աշխատութիւնը: Շահամիրեանը գտնուում է այդ ձեռագիրը մի քահանայի մօտ և կարծելով թէ երկու աշխատութիւններն էլ Մեսրոպ երէցի գրածն են, հրատարակում է միասին: Այդտեղ, սակայն, նորութիւնը միայն Օրբէլեանի պատմագրութեան այդ մի գլուխն էր, իսկ Մեսրոպ երէցը տպագրուած էր Կ. Պօլսում դեռ 1737-ին:

Գրքի վերջում Շահամիրեանը խնդրում էր իրան ձեռագիրներ ուղարկել տպագրելու համար. ծախսերը իր վրայ էր վերցնում, մինչև իսկ պատրաստ էր գնել ձեռագրերը: Ինչպէս երևում է, այդ հրաւերը ոչինչ արդիւնք չունեցաւ, որովհետև տպարանը ոչ մի գիրք չը տպեց մինչև 1780 թուականը: Այդ տարին լոյս է տեսնում «Պատմութիւն Նաղիւ-Շահի» գիրքը:

Նաղիւրը, իբրև նուաճող, այնքան մեծ անուն էր հանել, որ Եւրօպայում շատերը գրեցին նրա պատմութիւնը զանազան լեզուներով: Գրողներից մէկն էր անգլիայի ճանապարհորդ Հանուէ, որի աշխատութիւնը տպագրուեց Լոնդոնում 1753-ին: Այդ աշխատութիւնը թարգմանել է Պօղոս Միրզայեան Ամթեցին, որ հայերէնը սովորել էր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում, իսկ անգլիերէնին հմտացել էր, երևի, Հնդկաստանում: Առաջին թարգմանութիւնը անգլիերէնից, որ կատարել են հնդկահայերը:

Դրանից յետոյ բոլորովին անհետանում է Շահամիրեանի տպարանը: Գրականական գործունէութիւնը, չը նայած այդ մեծատան վառ հետաքրքրութեան, մի առանձին աջողութիւն չունեցաւ Մադրասում: Դա շատ հասկանալի է: Բայց Շահամիրեանի գլխաւոր նպատակը, որ հայրենիքի ազատութիւնն էր, շարունակուեց անընդհատ եռանդով:

«Որոգայթ Փառայ»-ի մէջ մենք տեսանք այն կենտրոնական միտքը, որ նա զրել էր հայերի ազատութեան գործում: Հերակլ թագաւորը, իբրև ծագումով Բագրատունի, հայերի ազատողն է հանդիսանում և ստանում է հայկական հանրապետութեան նախագահի պաշտօնը ժառանգաբար: Օղի միջեց չէր Շահամիրեանը հանել այդ հիմնական գաղափարը: Իրականութիւնն էր նրան թելադրել այդ միտքը: Հերակլը, իսկ որ, Կովկասի քրիստոնէութեան միակ յոյսն էր:

Պարսից թոյլ, քայքայուող պետութեան մէջ Հերակլը երևան է գալիս իբրև քաջ պատերազմող և մի բախտաւոր չրջան է բաց անում իր բազմատանջ հայրենիքի համար: 1762 թուականին նա միացնում է իր իշխանութեան տակ Վրաստանի երկու անջատ, միմեանց թշնամի թագաւորութիւնները—Կախեթը և Քարթլինին, ամրացնում է երկիրը, կազմակերպում է

բանակը և սկսում է ոչ միայն ամենայն աջողութեամբ պաշտպանել պետութեան սահմանները, այլ և ընկճել շրջակայ թուրք խաներին: Ճիշտ է, Հերակլը չէ կարողանում դուրս գալ պարսից հպատակութիւնից, ճիշտ է, պարսից արքունիքի համար դեռ «Գիւրջիստանի վալի» էր նա, բայց նրա վրաստանը աւերակների տակից ոտքի ելած մի ոյժ էր ներկայացնում, որից վախենում էին:

Անդրկովկասի թուրք խաները շարունակ թշնամութիւններ էին անում իրար հետ, կուռում էին իրար դէմ. իւրաքանչիւրը այնքան թոյլ էր ինքն ըստ ինքեան, այնքան մոռացուած էր պարսից կենտրոնական իշխանութիւնից, որ հեշտութեամբ կարող էր աւելի ուժեղի որսը դառնալ: Հերակլը շատ գեղեցիկ կերպով օգտուեց այդ դրութիւնից: Երևանի և Գանձակի խաները նրա հարկատուները դարձան, իսկ միւս խաները նրա բարակամութիւնն էին որոնում:

Կար, բացի դրանից, մի հանգամանք էլ, որ աւելի ևս բարձրացնում էր Հերակլի հեղինակութիւնն ու պատիւը ազգաբնակչութեան աչքում և որը հիացմունքով է յիշատակում Շահամիրեանը: Ամբողջ Անդրկովկասի համար երկհային պատու հաս էին Դաղստանի լեռնականները, որոնք պարբերաբար իջնում էին իրանց լեռներից և սոսկալի մարիկի նման անցնում էին երկրի վրայով, աւերակ ու անապատ տարածելով ամեն տեղ: Դրանց դէմ աջողութեամբ կուռում էր Հերակլը: Վրաստանը դարձաւ մի պատուար այդ մարիկների դէմ և հարաւային Անդրկովկասը քիչ էր տեսնում լեռնցի գիշատիչների վոհմակները:

Եթէ Անդրկովկասի մահմեդական ազգաբնակչութեան համար էլ Հերակլը միակ զսպող, տոկուն ուժն էր, հասկանալի է թէ ինչ կը լինէր նա քրիստոնեաների համար: Հայերի միակ յօյան էր այդ քրիստոնեայ թագաւորը և, պէտք է խոստովանել, Հերակլը սիրով և բարեկամաբար էր վերաբերում հայ ազգին: Դրա մի մեծ ապացոյցն է այն մեծ յարգանքը, որ նա ունէր դէպի Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսը:

1765 թուականին Հերակլը մեծ բանակով գնաց Երևանի խանի դէմ: Խանը, սարսափահար դարձած, փակուեց իր բերդում: Թուրքերը հաւատացած էին, որ վրաց զօրքերը բերել էր տուել հայոց կաթողիկոսը. այդ պատճառով նրանք մի շարք պաշտպանողական միջոցներ էին ձեռք տռել հայերի դէմ: Այսպէս, խանը շրջակայքից 600 հայ էր հաւաքել և նրանց ձեռքը հրացաններ տալով, պահում էր Երևանում: Հէնց որ Հերակլը յարձակում գործէր բերդի վրայ, այդ հայերը պիտի առաջ տար-

ուէին. քրիստոնեաները քրիստոնեաներին չէին կոտորի, բայց եթէ Հերակլը մոռանար էլ քրիստոնէութեան պարտքը և շարունակէր պատերազմը, այն ժամանակ այդ հայերը կը կոտորէին, իսկ մինչև այդ՝ խանը իր թուրքերի հետ կը հեռանար բերդից: Թէև Սիմէօն կաթողիկոսը գործում էր փորձուած քաղաքագէտի զգուշութեամբ, թէև նա չէր ցոյց տալիս թէ մի առանձին համակրութիւն ունի դէպի Հերակլը, բայց խանը շատ լաւ գիտէր որ Հերակլը չի փնտրի նրան, ուստի և աւելորդ համարեց նրան կանչել Երևան՝ պաշարման ժամանակ այդտեղ պատըսպարուելու համար:

Եւ նա սխալուած չէր: Հերակլը գնաց Էջմիածին, փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ այնտեղ իբրև մի քրիստոնեայ թագաւոր, ամենայն պատկառանքով երկրպագեց տաճարի սրբութիւններին և ապա հիւրասիրուեցաւ կաթողիկոսի մօտ, միշտ մեծարանքի և սիրոյ նշաններ ցոյց տալով նրան: Երևանի խանը պատգամաւոր ուղարկեց Հերակլի մօտ, խնդրելով հաշտութիւն և խոստանալով հպատակութիւն և հարկատուութիւն: Թագաւորը շատ էր բարկացած խանի վրայ և չընդունեց այդ խնդիրը: Այն ժամանակ խանը դիմեց Սիմէօնին և վերջինս յօժարեցրեց Հերակլին: Այնքան մեծ էր Հերակլի բարեկամութիւնը հայոց մայր աթոռի հետ, որ բաղարձակ կերպով յայտնեց թէ Երևանը մի տարով բաշխում է Էջմիածնին ու նրա կաթողիկոսին, չուզեց նոյն իսկ որ և է գրաւոր պարտաւորութիւն խանի կողմից, միայն սաստեց թէ կը գաջ երկրորդ անգամ, եթէ խանը չի կատարի իր բերանացի խոստումները: Հայոց կաթողիկոսը վրաց բանակումն էր գտնւում, նոյն իսկ զօրքերի շարժման և ճանապարհների մասին խորհուրդներ էր տալիս, չէր թողնում որ զինուորները փնտսեն արաբներ և զրկողութիւններ պատճառեն ազգաբնակչութեան: Հերակլը նոր չէր այգպէս յարգում Սիմէօնին: Թիֆլիսից էլ նա շարունակ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանել Էջմիածնի հետ. կաթողիկոսի համարեա ոչ մի խնդիրքը նա անտես չէր արել: Եւ այժմ, իր արշաւանքի ժամանակ, նա ամեն մի պատշաճաւոր դէպքում ցոյց էր տալիս ամենքին թէ հայոց կաթողիկոսի պատճառով է այգպէս մեղմ ու ողորմած վարւում Երևանի հետ:

Չորս տարուց յետոյ, 1779-ին, Հերակլը նորից ստիպուած էր արշաւել Երևանի վրայ: Նորից վախկոտ ու թուլ խանը, ուրիշ ճար չը գտնելով, դիմեց հայոց կաթողիկոսի բարեխօսութեանը և նորից Սիմէօնը հաշտեցրեց Հերակլին, վերադարձրեց նրան Վրաստան, ազատելով Արարատեան երկիրը պատերազմի արհաւիրքներից:

Ահա ինչ փաստեր ունէր Շահամիրեանը իր առջև, Հերակլը, քրիստոնէութեան պաշտպան, ամբողջ մահմեդական Արեւելքում միակ ուժեղ ու ընդունակ քրիստոնեայ վեհապետն էր։ Ո՞վ կարող էր ազատել հայերին, եթէ ոչ նա։ Մենք հաստատապէս չը գիտենք՝ միայն Շահամիրեանն էր, որ 1770-ական թուականների սկզբում արժարժում էր այդպիսի մի միտք, թէ կայանների սկզբում մտածողներ էլ։ Շատ հաւանական է որ կային Ղարաբաղի մէլքները, հէնց որ տեսան Հերակլի զօրեղանալը, նրան էին դիմում և քաջալերութիւն գտնում։ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղւութեանը, տարիներ յետոյ, նոյն այդ միտքն ունէր—ստեղծել հայ-վրացական մի պետութիւն Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ։

Այսպէս թէ այնպէս, Շահամիրեանը, չը բաւականանալով միայն գրքերի մէջ այդպիսի ծրագիր մշակելով, ուղղակի բանակցութիւն է սկսում վրաց թագաւորի հետ։ Յայտնի չէ թէ երբ սկսուեցան այդ յարաբերութիւնները, մեզ մօտ եղած աղբիւրները վերաբերում են 1780-ական թուականներին, և այդ ժամանակ յարաբերութիւնները վրաց թագաւորի և հնդկաստանցի հայ վաճառականի մէջ բուռական մտերմական են. Հերակլը յատուկ պատգամաւորներ էր ուղարկում Շահամիրեանի մօտ, ամենայն ուշադրութեամբ էր վերաբերում նրա առաջարկութիւններին։ Շահամիրեանը դեռ իր մտքի վրայ էր, դեռ հաւատում էր որ Հերակլը պիտի լինի իր ազգի ազատարարը։ Բայց ուրիշ բան էին ցոյց տալիս հանգամանքները. Հերակլը այլ ևս այն չէր, ինչ մի 10—15 տարի առաջ։

Վրաստանի ուժեղանալը ժամանակաւոր երկոյթ էր։ Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել մի երկրում, ուր անպակաս էին ներքին խռովութիւնները, ուր պետական կազմակերպութիւնը թոյլ էր, հնազանդ ինքը, Հերակլը, մինչև վերջը մնաց նոյնը—զինուոր, քաջ, ընդունակ, Բայց, տարաբախտաբար, նրա անձնական բարեմասնութիւնները բաւական չէին փրկելու մի պետութիւն, որի ներքին ցաւերը նա չէր կարողանում բժշկել։ Լոկ զինուորական աջողութիւններով փայլող Վրաստանը ներքուստ նոյնն էր, ինչ դարերի ընթացքում—անմիաբան, երկպառակութիւններից կեղեքուող։ Չօրքը, որ Հերակլի առաջնորդութեամբ այնքան քաջութիւններ էր ցոյց տալիս, բաղկացած էր մեծ մասամբ օտար վարձկաններից։ Ինչ յոյս կարելի էր դնել նրա վրայ։ Այդ զօրքը ի վերջոյ ինքը դարձաւ անկարգութիւնների հեղինակ։

Բայց զրանից, 1770-ական թուականների սկզբում Հերակլը, ընդունելով Եկատերինա կայսրուհու հրաւերը, նրա դաշնակիցը հանդիսացաւ ռուս-թիւրքական պատերազմի մէջ։

Ռուսաց մի զօրաբաժին մտաւ Անդրկովկաս և վրացիների հետ միացած՝ պատերազմական գործողութիւններ սկսեց թիւրքիայի դէմ։ Այդ հանգամանքը բաց արեց թիւրք կառավարութեան աչքերը. նա պարզ տեսնում էր որ Վրաստանը հիւսիսային պետութեան ձեռքում լաւ գործիք է դառնում։ Ասիայի կողմից իրան հարուածներ հասցնելու համար, կասկածոտ, միշտ արթուն հսկող և վստահութիւն չունեցող մի ուժեղ հարեանի անյարմարութիւնը շուտ զգաց Հերակլը. Վրաստանին արեւմուտքից միշտ վտանգ էր սպառնում։ Դրութիւնը հետզհետէ վատանում էր, լեզգիները յարձակումներ էին գործում և աւելում Վրաստանը. նոյն իսկ թագաւորի ընտանիքի մէջ տիրում էին երկպառակութիւններ։ Մի չարագուշակ մենակութիւն հետզհետէ ծանրանում էր Հերակլի վրայ և նա տեսնում էր մոայլ ապագան, հասկանում էր որ ամեն կողմից մահմեդական աշխարհով չընկալատուած Վրաստանը չը պիտի կարողանայ իր սեփական միջոցներով անկախութիւն պահպանել։

Հասկանալի է որ այդ հոգսերի մէջ նա չէր կարող մտածել այն յոյսերի մասին, որ հայերն էին դնում իր վրայ։ Ոչ ոք չէ թողնում իր տունը հրդեհի ճարակ դառած, որ գնաց ազատէ հարեանի տունը։ 1779 թուականի գարնանը Հերակլը մի նոր արշաւանք սկսեց Երևանի դէմ. մի արշաւանք, որ շատ բան էր ասում և ամենից առաջ այն, որ 1765 ու 1769 թուականները այլ ևս չեն վերադառնայ։ Դեռ կենդանի էր Սիմէօն կաթողիկոսը, բայց նրա խաղաղասիրական միջնորդութիւնները այս անգամ ոչինչ արդիւնք չը տուին։ Հիւանդ էր խեղճ ծերունին, բայց վեր կացաւ անկողնից և գնաց անձամբ խնդրելու ու համոզելու Հերակլին։ Հերակլը, սակայն, անողորմնաց։ Սկսուեց պատերազմը, որ մի քանի ամսուայ մէջ անապատ դարձրեց ամբողջ Արարատեան դաշտը։ Հերակլը չէր կարողանում առնել Երևանը և այդ անաջողութիւնից զայրացած՝ կատարեալ ազատութիւն տուեց իր խառնիճաղանձ զօրքին, որ ընկաւ հայ և թուրք գիւղերի վրայ և ամեն ինչ քարուքանդ արեց «մարդակերներին» նման, ինչպէս ասում է Սիմէօն կաթողիկոսը։ Հայերի մի մասը փախաւ Բայազէտ. բայց Հերակլը մարդիկ ուղարկեց որ փախստականներին համոզեն յետ դառնալ։ «Ինչո՞ւ ինչպէս օտարից փախել էք քրդերի աշխարհի անկիւնները, — ասում էր նրանց Հերակլը. — չէ՞ որ ձեզ համար եմ գէշը վերցրել, որ աղատեմ ձեզ ձեր նեղիչ պարսիկների ձեռքից. ահա ես այստեղ պատերազմի մէջ եմ և չեմ թողնի պատերազմը, մինչև որ չը քանդեմ ամրոցները և իմ կողմից այս աշխարհի համար իշ-

խողներ չը կարգեմ. իսկ ձեր զրկանքները եօթնապատիկ պիտի առնեմ պարսիկներից» *):

Գեղեցիկ խոստովաններ: «Որոգայթ Փառաց»-ից վեց տարի անցած, կարծես իրականանում էին Շահամիրեանի, Արղութեանի և միւսների յոյսերը: Փախստականները վերադառնում են: Բայց ինչ ազատութիւն: Գիւղերը աւերակ, ամեն ինչ թալանուած, մարդիկ՝ գերի ընկած: Ծերունի, հիւանդ կաթողիկոսին վիճակուած էր տեսնել սարսափելի աւերակները և ոչինչ չը կարողանալ անել: «Քանդեցին և աւերեցին բոլոր շէները,— գրում է նա *)— գտած մարդկանց գերի տարան, բոլոր անասունները և կաթերը, տնային իրերը, հացահատիկների ամբարները և ուրիշ թագստոցները, ամեն ինչ հանեցին, աւերեցին և առան... Ձեռք գցելով փախստականներին, նրանց ուղարկեցին իրանց երկիրը և ապա մնացած բոլոր շէներն ու գիւղերը միահամուռ կրակ տալով իրանք վեր կացան ու գնացին նոյեմբերի 3-ին»: Ծանր ճգնաժամի մէջ ընկաւ Էջմիածինը. աւերուած այդ ամբողջ երկրում նա էր միակ փոքր ի շատէ ունևոր, բարեկեցիկ հիմնարկութիւնը. և սովի ու զրկանքների մատնուած ազգաբնակիւթիւնը, հայ թէ թուրք, Էջմիածնից էին ապրուստ ինքրում ու ստանում: «Մահ էինք ցանկանում և մահ չը կար», աւելացնում է Սիմէօն կաթողիկոսը՝ իրերի դրութեան մասին մի հասկացողութիւն կազմել տալու համար:

Հերակլը ութ հայ գիւղ տարաւ գերի: Այդ ժողովուրդը հարկաւոր էր նրան՝ թէ առհասարակ իր երկրի ազգաբնակիւթիւնը աւելացնելու և թէ մասնաւորապէս Վրաստանի սահմանագլուխները ապահովելու համար: Գաղթականների մի մասը ընտելեցնում է Ղարայեազի անապատում, մի մասը թէլաւում, Թիֆլիսում: Ժողովուրդը կոտորւում էր, նրա կէսն էլ չէր մնացել, բայց Հերակլը դեռ ուզում էր նրան այս ու այն կողմը տեղափոխել: Թէլաւի հայերին նա հրամայում է ընտելուել Թօփ-ղարազաջ գիւղում, որ լէզգիների սահմանագլուխն էր: Բայց հայերը ընդգլխմանում են: Հետաքրքրական է այն խօսակցութիւնը, որ տեղի է ունենում նրա և հայ քէթիսուգանների մէջ: Հերակլը բարկացած ասում է հայերին թէ՛ նրանք չը պիտի յանդգնեն ընդգլխմանալ իրան, քանի որ նա իր սրով է նուաճել նրանց: Հայ քէթիսուգաններից մէկը, Խրտնած Յարութիւն անունով, պատասխանում է. «Ո՞վ տեսաւ քո սրի զօրութիւնը, չէ՞ որ երգումով վերադարձրիր մեզ Բայազէտից, և ո՞ր է քո բա-

*) «Կոստնկ» ամսագիր, 1860, էր. 279.

**) «Кавказский Вѣстник», 1901, № 10, էր. 69.

բօրութիւնը, որ խոստանում էր մեզ: Այդպէս էլ հայերը մնացին թէլաւում: Շուտով գաղթականների մի մասը, երեանի խանի միջնորդութեամբ, վերադարձաւ հայրենիք:

Բայց այս արշաւանքը, այս գերեվարութիւնը վրաց թագաւորի ոյժն ու կարողութիւնը չէին ցոյց տալիս: Իրողութիւնը անփոփոխ է մնում. նեղուած ամեն կողմից, ոչինչ լաւ բան չը տեսնելով, ապագայում, Հերակլը դիմում է Ռուսաստանին և 1783 թուականին Գիօրգեվսկում կայացած դաշնագրութեամբ ընդունում է ռուսաց հպատակութիւն, փոխարէնը ստանալով խոստում, թէ ռուսաց մի զօրաբաժին մշտապէս կը մնայ Վրաստանում՝ թշնամիներին դիմադրելու համար: Թէև այսպէս, բայց Շահամիրեանը չարունակում էր իր բանակցութիւնները Հերակլի հետ: 1786 թուականին Հերակլը վրաց իշխանի տիտղոս է տալիս Շահամիրեանցին՝ «նրա բազմատեսակ հաւատարմութեան համար», ինչպէս ասուած է նրա հրովարտական:

Ի՞նչ «բազմատեսակ հաւատարմութիւն» էր դա: Ասում են թէ Շահամիրեանը մի թանկագին ակն էր ուղարկել Հերակլին *): Նրա զրարութիւններից երևում է, որ միայն այդ ակն չէր Հնդկաստանից ընծայ գնացել Թիֆլիս. ամբողջ հակերով էին այն ընծաները, որոնք նշանակում էին արքունիքի և բարձրաստիճան անձինքների համար:

Իշխանական տիտղոսը աւելի ևս խրախուսում է Շահամիրեանցին: Նւ բանակցութիւնները ընդունում են աւելի պարզ ու որոշ կերպարանք: 1786 թուականին Հերակլի կողմից Հընդկաստան գնացին Յովսէփ անունով մի հինգհարիւրապետ և ունի կիրակոս, «վաճառական հայ վրացի»: Նրանք տարան իրանց հետ Հերակլի հրովարտակը, որով իշխանութիւն էր չնորհւում Շահամիրեանին ժառանգաբար, և մի նամակ, որի բովանդակութիւնը մեզ յայտնի չէ: Հետեւեալ տարին Շահամիրեանը պատասխան է ուղարկում: Դա մի երկար գրութիւն է, որի մէջ նա այսպէս է ձևակերպում իր առաջարկութիւնները.

Հերակլը գրում է «գիր չնորհաց», այսինքն բոլոր հայերին ուղղած մի նամակ, որի մէջ թագաւորը խոստանում է իր հովանաւորութիւնը հայ ազգին և հրաւիրում է հայրենիքից հեռացածներին վերադառնալ իրանց հայրերի երկիրը: Այդտեղ հայերը ստանում են արտօնութիւններ, վճարում են չափաւոր հարկ: Նամակի օրինակն էլ ուղարկել էր Շահամիրեանցը և խոստանում էր իր հաշուով տպագրել տալ հազարաւոր օրինակ-

*) Ս. Վ. Թէոդորեան. «Պատմ. Մուրատեան վարժ.», Պարիզ, 1866, հատ. II., էր. 591:

ներ և ցրուել հայերի մէջ: Ապա առաջարկուամ է Հերակլին կանոններ հաստատել ժողովրդի համար: Մենք արդէն գիտենք որ Շահամիրեանը ազգի փրկութիւնը տեսնում էր խելացի, արդար և ազատամիտ օրէնսդրութեան մէջ և շարունակ քարոզում էր որ ամենից առաջ այդ բանը իրագործուի *): Ինքը արդէն պատրաստ ունէր մի այդպիսի օրէնագիրք—«Որոգայթ փառաց»-ը: Դրանից մի օրինակ ուղարկում է Հերակլին, բայց դա տպածը չէ, այլ նրա համառօտութիւնը, ձեռագիր, որից պէտք է արտագրել տալ երկու օրինակ և մէկը ուղարկել Էջմիածնի կաթողիկոսին, միւսը՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Սրդու-թեանին: Չը մոռանանք աւելացնել, որ դրա հետ Հերակլին ընծայ էր ուղարկում և մի հատ Մովսէս Խորենացի, որպէս զի թագաւորը կարգալ տայ և իմանայ հայերի անցեալը, մանաւանդ Բագրատունիների, այսինքն իր նախահայրերի, պատմութիւնը: Բագրատունիների, այսինքն իր նախահայրերի, պատմութիւնը:

Մեզ յայտնի է, որ Հերակլին հայոց աշխարհի տէր դարձնելու համար Շահամիրեանը ունէր այն օրինական հանգամանքը, որ նա էլ Բագրատունի է: Եւ յիշեցնելով թագաւորին, որ նրա ժառանգութեան մի մասը (Հայաստանը) դեռ գտնուում է պարսից տիրապետութեան տակ, յիշեցնելով թէ որքան ամօթալի բան է որ քրիստոնեաները գտնուեն մահմեդականների լուծի տակ, Շահամիրեանն ասում է որ այժմ, երբ վերջացել է Սէֆէվիների տոհմը և Պարսկաստանը երկրուն ալիքների է նմանւում, եկել հասել է ժամանակը, որ Հերակլը տարածէ իր իշխանութիւնը և պարսիկների վրայ: Դա հնչտ է, պէտք է միայն գոյքի, կեանքի ապահովութիւն և դաւանութեան ազատութիւն խոստանալ,— և Պարսկաստանը յօժարութեամբ կը համաձայնի: Ինչ վերաբերում է Հերակլի այն ժառանգութեան, որ գտնուում է Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ, Շահամիրեանը խորհուրդ էր տալիս կամաց-կամաց պատրաստուել և այդ ժառանգութիւնն ստանալու: Պէտք է սպասել յարմար ժամանակի, իսկ մինչև այդ հարկաւոր է գրաւել այն կողմի հայերի սիրտը: Գրաւելու միակ դեղեցիկ միջոցը դարձեալ նոյն ազատ, ժողովրդական օրէնսդրութիւնն է: Երբ միանգամից այդ օրէնքները կը մտցնուեն Հերակլի ազատած Հայաստանի մէջ, այն ժամանակ Թիւրքիայի հայերն էլ կը հասկոնան թէ ինչ գեղեցիկ բան է դա և հարկաւոր դէպքում արդէն միանգամայն համոզուած կը լինեն թէ

*) 1779 թուականին Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին զրած մի նամակի մէջ Շահամիրեանը խնդրում էր նրան միանալ Էջմիածնի կաթողիկոսի հետ և ժողովրդական ընդհանուր համաձայնութեամբ խմբողրել որոշ և ամենքի համար պարտադիր օրէնքներ:

պէտք է Թիւրքաց Հայաստանն էլ միացնել ազատ Հայաստանին:

Նոյն այդ գրութեան մէջ Շահամիրեանցը չէ մոռացել իր շնորհակալութիւնները յայտնելու Հերակլին՝ իշխանական տիրոջ ուսի համար: Բայց, աւելացնում է նա, այդ տիրոջը կրելը իրան առայժմ անյարմար է, որովհետեւ նա կը խանգարէ իր փաճառականութեանը: Երբ Շահամիրեանցը վերջացրած կը լինի իր գործերը, նա կը կամենար բնակութիւն հաստատել իր հայրենի երկրում, բայց որովհետեւ իշխան է նա, ցանկալի կը լինէր ունենալ սեփական հող՝ իշխանի պէս ապրելու համար:

Միաժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսին գրած իր նամակի մէջ Շահամիրեանցը հետեւեալ առաջարկութիւններն էր անում: Պէտք է հայերը միանան վրացիների հետ և մտեն ուսաց հովանաւորութեան տակ: Ազատուած Հայաստանը պիտի սպասէ Հայկի սերունդներից մէկին, որ ձեռք առնէ նրա կառավարութիւնը, իսկ եթէ չը կայ այդ սերունդից մէկը, պէտք է, ուրեմն, Բագրատունիներից մէկին ընդունել: Թող կաթողիկոսը փոյթ տանէ վրացի Բագրատունիների հետ միանալու: Հարկաւոր է այդ Բագրատունիներից մէկի որդին վերցնել և ամուսնացնել մի ազնուատոհմ հայ օրիորդի հետ, որպէս զի նա լինի «ժառանգորդ ի վերայ տանն Հայոց»։ Վրացի իշխանը, ի հարկէ, պիտի լուսաւորչական դաւանութիւն ընդունէր: Ղուկաս կաթողիկոսին Շահամիրեանցը նաև առաջարկում էր ժողով կազմել և նրա ընտելութեան ենթարկել իր ուղարկած «Որոգայթ Փառաց»-ը:

Հնդկաստանում մշակուած այդ քաղաքական ծրագիրը, ինչպէս տեսնում ենք, իր էական մասերում շատ չէ տարբերւում Իսրայէլ Օրիի ծրագրից.—նոյն կարծիքները Պարսկաստանի և Թիւրքիայի մասին, նոյն հեշտութիւնը, որով զլուխ էր բերւում հայկական ազատութիւնը, նոյն հայեացքները հայերի և վրացիների միացման մասին: Բայց Օրին աւելի գործնական մարդ էր, աւելի մօտիկ էր ճշմարտութեան, քան հնդկաստանցի հայ փաճառականը: Նկատենք հէնց այն, որ Օրին անձամբ չըրջում էր, տեսնում, ուսումնասիրում. նա համոզուած էր որ միայն մի եւրօպական, կանոնաւոր զօրաբանակ կարող էր վռնդել պարսիկներին Հայաստանից, մինչդեռ Շահամիրեանք կարծում էր թէ զրա համար բաւական է և Հերակլը, նա, որ իր սեփական երկիրը ապահովելու համար ստիպուած էր ուսաց հպատակութիւն ընդունել:

Թէ ինչ պատասխանեց Հերակլը Շահամիրեանցին, մենք չը գիտենք: Բայց Ղուկաս կաթողիկոսի տուած պատասխանը շատ բնորոշ է. այդտեղ խօսում է իրականութիւնը, այն իսկ

իրականութիւնը, որի վերաբերմամբ այնքան միամիտ էր Շահամիրեանցը, Գրեկ էիր մեզ, ասում է կաթողիկոսը, հոգ տանել մեր աշխարհի և ազգի ազատութեան համար և ցոյց էիր տուել մի քանի միջոցներ և կարգադրութիւններ, Բայց երանի էր թէ գրածներիդ գոնէ մի մասը իրականանար. որովհետեւ այդպիսի մի բան գլուխ բերելու համար հարկաւոր էր որ մեր ամբողջ ազգը բարեմիտ և հաւատացեալ տէրերի հովանու տակ գտնուէր և ապահովութիւն ունենար թէ նրանց խնամքով կարելի է ձգտել երջանկութեան, Բայց հայերը մեծ մասամբ մատնուած են անողորմ թշնամիների խտութիւններին և հաւատարիմ ծառայութեամբ անգամ չեն կարողանում ողորմութիւն գտնել. ապա ինչ կը լինէր, եթէ ապստամբուէին, Դու կ'ասես թէ մենք հաճութիւն ունենք դէպի այլազգիների ծառայութիւնը և չենք սիրում ազատութիւնը, Բայց եթէ այնպէս լինէր որ դու այս կողմերը գայիր և չըջագայէիր Զուղայից մինչև այստեղ և ուրիշ այլ կողմեր, ուր կան հնչեր, ականատես լինէիր մերոնց կայութեան, տեսէիր նրանց անօգնականութիւնը և իշխողների բռնութիւնը, ինքդ կը վճռէիր որ այդպիսի բան չի լինի: Հրէաներին աղատեց Մովսէսը. բայց ուր է մեր Մովսէսը, որ հրէականից էլ մեծագործ պիտի լինի, քանի որ հրէաները միայն Փարաւոնի իշխանութեան տակ էին, իսկ մեր ազգը ցիրուցան դառած է մի քանի իշխանութիւնների մէջ: Թուում է թէ մի քանիսը, հաճոյանալու համար, ասել են թէ իմ այս ճշմարիտ խօսքերը ծանր կը լինեն քեզ համար: Հաստատապէս իմացիր, որ ոչ հիւսիսական պետութիւնից (Ռուսաստան) և ոչ էլ ուրիշներից մեզ օգնութիւն չէ լինելու: Շրջապատուած լինելով թշնամիներից, եթէ մենք նշան ցոյց տանք թէ միանում ենք և նայում ենք մեր կարծեցեալ օգնողներին, այն ժամանակ մեր առջև կայ նեղութիւն, տանջանք, յափշտակութիւն և սուր Եթէ չես հաւատում, հարցրու և իմացիր թէ անցեալներում ինչ նեղութիւններ կրեցին զարաբազգիները, որոնք յոյս դրեցին այդ կարծեցեալ օգնողների վրայ և թէ նրանց բռնաւորը (Շուշու խանը) ինչ ու ինչ փորձանքներ բերեց նրանց գլուխը *):

Ահա ինչ էր ասում իրականութիւնը: Եւ դա միանգամայն ճիշտ էր: Ղարաբաղի ժողովուրդը հերոսական ջանքեր էր գործ դնում մի թուրք խանից ազատուելու համար և նրան ոչ ոք չէր օգնում: Մենք տեսանք ուրիշ շատ օրինակներ էլ Մէլիք-Աւանի և Դուբիթ-բէկի ժամանակ: Այդպէս էր դեռ այն լու-

*) „Դիւան Հայոց պատմ.“, Գիրք Ա.—Բ., էր. 18:

նաստանում, ուր կար անկախութեան նշոյլ, ուր պատերազմող տարրեր կային: Իսկ ինչ էր դրութիւնը երկրի դաշտային մասերում: Այնտեղ կատարեալ ստրկութիւն էր տիրում, իւրաքանչիւր թուրք թէկ կամ աղա մի անասման բռնապետ էր անդէն ու անպաշտպան հայ ժողովրդի վրայ: Այսպիսի միջնափայրում էր ուզում Շահամիրեանցը կանգնեցնել ռամկավարական հանրապետութիւն...

Գործնական հետևանք ունեցաւ Շահամիրեանցի միայն մի ցանկութիւնը—սեփական հող ունենալը: Հերակլը անկատար չը թողեց այդ խնդիրը. նրա հրամանով թագաժառանգ Գիօրգին 1790 թուի նոյեմբերի 10-ին գրած իր կալուածագրով տալիս է Շահամիրեանցին՝ իրան պատկանող ամբողջ Լօռին բոլոր դիւղերով ու հողերով, յայտնի սահմանների մէջ: Դա մի բաւական խոշոր նուիրաբերութիւն էր, և Շահամիրեանցը կարող էր այնտեղ մի փոքրիկ աւատական իշխանութիւն հիմնել և գոնէ մանր չափերով իրագործել իր ծրագիրները, եթէ առատական գործերի մէջ խրուած մի վաճառական չը լինէր: Ինչ էր պակաս: Ունէր իշխանական տիրոջոս, մեծ կալուածք, հարստութիւն: Պակաս չէին և մարդիկ: Հէնց այդ ժամանակներում Ղարաբաղի ժողովուրդը, զգուած Շուշու խանի բռնութիւններից, հեռանում էր իր երկրից և գաղթականութիւններ էր ցրւում դէպի զանազան կողմեր: Գաղթում էին և հայ մէլիքները: Բայց Շահամիրեանցը տեղից չը շարժուեց, չը տիրացաւ իրան ընծայած կալուածքին:

1792 թուականի մայիսի 14-ից Ղուկաս կաթողիկոսին գրած նամակի մէջ Շահամիրեանցը յայտնում է որ մտադրութիւն ունի Լօռի քաղաքը իր ամբողջ գաւառի հետ տալ Մէլիք-Աբովին, որին նա անուանում է «սիրեցեալ»: Դա նրա քաղաքական ծրագրի մի մասն էր: Պէտք է իմանալ, որ այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւններից երեքը համարեա ոչնչացել էին կամ գոնէ բոլորովին անփաս էին դարձել իբրահիմ-խանի համար: Մնում էին Գիւլստանը և Զրաբերդը, երկու սահմանակից գաւառներ, որոնց քաջ տէրերը, Մէլիք-Աբով և Մէլիք-Մէժլում, դեռ չարունակում էին օրհասական կռիւ Շուշու բռնաւորի դէմ, թէև դրանց համար էլ համարեա վերջացել էր ամեն ինչ: Ստիպուած աննպաստ, դժբախտ հանգամանքներից, նրանք հեռացել էին հայրենիքից, զրսում որոնելով օգնութիւն:

Շահամիրեանցը մտածում է այսպէս կարգադրել Ղարաբաղի գործերը: Այդ երկրի հարաւային մասը պէտք էր բոլորովին կորած համարել. ժողովուրդը դէս ու դէն էր ցրւում, մինչ-

գեռ կարելի էր նրան հաւաքել այնպիսի տեղերում, ուր նա կարող էր պահպանել իր աւանդական ինքնավարութիւնը: Դրա համար նախ և առաջ պէտք էր հաշտութիւն կնքել Շուշու խաչի հետ, նոյն իսկ յարձակողական և պաշտպանողական դաշնագրութիւն կապել նրա և մէլիքների մէջ: Այնուհետև Մէլիք-Աբովի և Մէլիք-Մէփումի որդիները, որոնք իրրահիւսիսանի ձեռքն էին ընկել և պահում էին Շուշում, կը ստանային իրանց հայրական կալուածքները՝ Զրաբերդ և Գիւլստան, Մէլիք-Աբովը երկրից հեռացած իր ժողովրդի հետ կը հաստատուէր Լօռում, Մէլիք-Մէփումը—Շամքօրում: Այդ տեղերում հայ ժողովուրդը, մի քանի ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով, այնքան կը մեծանար և՛ կ'ուժեղանար, որ չորս մէլիքութիւնները հեշտութեամբ կարող կը լինէին զսպել Իրրահիւսին:

Հերակը պիտի կատարէր այդ ծրագիրը, և Շահամիրեանցը հէնց այդ տեսակ խնդիրք ուղարկեց նրան: Նրա համար շատ դժուար չէր մի այդպիսի գործ գլուխ բերելը: Բայց նա չարեց: Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ թագաժառանգ Գիօրգին յայտնում էր Շահամիրեանցին թէ Մէլիք-Աբովը չէ կամենում Լօռում ապրել և թէ ուրիշ այնպիսի մարդիկ չը կան, որոնք յանձն առնեն այդ կալուածքի կառավարութիւնը և հողատարութիւնը: Թագաժառանգը յորդորում էր, որ ինքը, Շահամիրեանցը, զայ ու տիրանայ իր ստացուածքին, հանդատանայ հայրենի հողի վրայ: Ինչպէս երևում է, վրաց արքունիքին շատ ցանկալի էր մօտիկ հարևանութեան մէջ ունենալ հարուստ մարդուն: Անկասկած, եթէ Շահամիրեանցը գնար, նրա առաջ ոչինչ դժուարութիւն չէր յարուցուի. շատ հեշտ կը լինէր հիմնել հայերի մի մեծ գաղթականութիւն և հաւաքել այնտեղ Ղարաբաղի բոլոր նշանաւոր մարդկանց:

Այդ հրաւերն էլ նրան տեղից, չարժեք չը տուեց: Առհասարակ Շահամիրեանցի համար ընթրոշ գիծ է—ծրագիրների կադմել, բայց միևնոյն ժամանակ լինել շատ միամիտ, անգործնական: Վերոյիշեալ նամակում նա պատասխանում էր Ղուկաս կաթողիկոսի այն առարկութեան թէ հայերը չըջապատուած են թշնամիներով, ենթարկուած են անողորմ տիրապետողներին և չեն կարող քաղաքական շարժում սկսել: Եւ ինչ էր նա ասում: Այդ միջոցին ուսու-թիւրքական պատերազմը վերջացնելու համար Եաջ քաղաքում հաւաքուած էին պատերազմող կողմերի լիազօրները: Ռուսաց զխաւոր հրամանատարի կողմից Եաջ էր կանչուած և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը: Շահամիրեանցը Արղութեանի գրութիւններից գիտէր արդէն թէ որպիսի համակրութեամբ է վերաբերում ռուսաց կայսրուհին զէպի

հայերը: Եւ անա Շահամիրեանցը հաւատացած էր որ Եաշի «Կոն-գրէսը», ինչպէս նա է անուանում, կը հրամայէ հայերի և վրա-ցիների դրացի տիրողներին հեռանալ իրանց յօժար կամքով Ա-խալցխայից, Ախալքալաքից, Բայազէտից, Երևանից, Խոյից և ուրիշ տեղերից ու յանձնել այդ երկիրները Հերակլ երկրորդին. և կը հեռանան այդ տիրողները, նոյն իսկ փեսա չը հասցնելով հայերին: Ահա ինչպիսի միամիտ հեշտութեամբ էր հնդկաստան-ցի քաղաքագէտը վճռում դարաւոր արիւնոտ հարցերը: Զուր չէր նա առում իր մտին. «Ինչպէս երազում քաղցածը հայ է տեսնում, իսկ ծարաւածը ջուր, կարելի է որ իմ մտքի ձգտումն էլ այդպէս լինի»:

Այն, հէնց այդպէս էլ եղաւ. 1798 թուին վախճանուեց Շահամիրեանցը և թաղուեց իրան պատկանող հնդկական գիւ-ղում: Թողել էր նա ժառանգներ, բայց գրանցից ոչ մէկը նրա բարեմասնութիւններից մէկն էլ չունեցաւ: Հնդկական գաղութում հայերը արագ փչանում էին. այդ փչացած, անբարոյական մարդկանցից էին և Շահամիրեանցի ժառանգները: Նրանք վատ-նեցին իրանց ժառանգած հարստութիւնները, անսուղ և ան-պէտք կեանք վարելով այնպիսի գրութեան հասան, որ նրանց վերջին շառուիղը XIX դարի առաջին քառորդում արդէն մի անտուն, անտէր սրիկայ էր, որի համար բանտերում ապրելն էլ բարօրութիւն էր *): Կար Լօռին, բայց նա այնպէս էլ ան-տէր մնաց: Ռուսաց կառավարութիւնը, Վրաստանում հաստատ-ուելուց յետոյ, սպասում էր Շահամիրեանցի ժառանգներին որ գան ու տիրանան իրանց հայրենական սեփականութեան: Բայց այդքան էլ չը կարողացան անել այդ սղորմելի, փչացած ժառանգները և Լօռին արքունական կալուածք դարձաւ...

Շահամիրեանցը շատ մտածեց, շատ աշխատեց, երազեց: Բայց վերջ ի վերջոյ նրան մնաց միայն այն պատիւը, որ նա, մի անգրագէտ վաճառական, առաջինը եղաւ որ մտցրեց մեր վերացական-աստուածաբանական գրականութեան մէջ աշխար-հական տարր, հրապարակախօսական սկզբունքներ, հայրենասի-րութեան, ազատութեան, անկախութեան գաղափարները: Նա էր, որ առաջին անգամ մամուլի միջոցով խօսք բաց արաւ ի-րականութեան մասին, նկագրագրեց ստրկութեան դաժնութիւ-նը, հայրենիքի շահերը նուիրագործեց, գրեց օրէնքի, քաղաքա-կան և հասարակական ազատ զարգացման դատը:

Համաձայնութեանը որ այդ պատիւն էլ փոքր բան չէ...

*) Թէոդորեան, «Պատմ. Մար. Վարժ.», Ա., եր. 299 և 586:

VI

Երբէք չը մոռանանք վաճառականութեան բացասական կողմերը, որոնք շատ են. բայց և չուրանանք, որ այն ժամանակները, երբ մեզանում գեռ չը կար աշխարհական կրթութեամբ ուսնակախ դասակարգ, Հնդկաստանի հայ վաճառականները, մանաւանդ ջուղայեցիները, այնքան զրական, գնահատելի ծառայութիւններ մատուցին մեզ, որ գոնէ դրանց բացասական յատկութիւնները պէտք է մոռացուեն: Ծանամիրեանցը անհատական երևոյթ չէր. Հնդկաստանի հայութիւնը հարուստ էր ոչ միայն փողով, այլ և ընդհանուրի բարօրութեան նուիրած գործերով:

Եւ հարցնենք մեզ, շատ ստուարաթիւ էր այդ գործունեայ հայութիւնը: Ասողներ կան թէ 10 կամ նոյն իսկ 20 հազարի էր հասնում հնդկահայերի թիւը *): Բայց չը հաւատանք դրան, անկասկած, խիստ չափազանցացրած է այդ թիւը: Գոնէ 1829 թուականին հնդկական երկիրները ճանապարհորդած մի հայ **) ասում է թէ ամբողջ Հնդկաստանում ապրող հայերը հազիւ 150 տուն լինեն: Ենթադրենք թէ XVIII դարում դրանից անհամեմատ մեծ էր հայ գաղթականութիւնը,—դարձեալ շատ աչքի ընկնող մի թիւ չենք ստանայ: Մանաւանդ չը պիտի մոռանանք այն, որ հայերը, իբրև վաճառականներ, փոքրիկ խմբերով ապրում էին ցիր ու ցան մեծ երկրի զանազան կողմերում:

Այդ մանր գաղթականութիւնների մէջ XVIII դարում հռչակուում է մանաւանդ Մագրասի հայ գաղութը, Հռչակուում է ոչ թէ իր բազմամարդութեամբ, այլ իր գործերով: Այդտեղ սկսուեց մի զրականութիւն, որ չը նայած իր սաստիկ աղքատութեան, նշանաւոր է մեզ համար իբրև նոր ուղղութեան սկզբնաւորութիւն: Այդտեղից էին դուրս գալիս առատ գումարներ հայոց վանքերի, եկեղեցիների, տպարանների, դպրոցների համար: Այդտեղ էին դիմում հոգևորական ժողովարարները—Էմիլիանի նուիրակները, պատրիարքները, առաջնորդների ներկայացուցիչները. և պէտք է ասել, որ նրանցից ոչ մէկը դատարկաձեռն չէր յետ դառնում: Հնդկաստանը XVIII դարում մի ոսկեհանք էր թէ հայ վաճառականների և թէ դրանց փողին կարօտ հայ հիմնարկութիւնների համար: Բարեկեցութիւնը բարեգործու-

*) Զաքըճեան, Պատմ. Հայ., եր. 411.

**) Պօղոս Լազարովիչ—ստորագրութիւն Կալկաթայ քաղաքի, Վենետիկ, 1832, եր. 43.

Թեան հետ մի զարմանալի դաշնակցութիւն էր կապել. կարծես մէկը առանց միւսի անհասկանալի էլ կը լինէր:

Հարստութիւնը ձեռք էր բերւում առատութեամբ. արդեօք այդ չէր պատճառը որ առատութեամբ էլ նուէրներ էին անւում, կտակներ էին կազմւում: Հնդկաստանը դեռ կուտական գրութեան մէջ էր. անգլիացիները դեռ չէին մտել նրա բոլոր խորքերը: Գեռ շարունակւում էր պատերազմը, որովհետեւ դեռ անկախ տեղացի իշխաններ կային: Այդ տեղացիների հետ էին հայերը մեծ մասամբ գործ տեսնում և այդ պատճառով էլ այնքան հեշտ ու շատ էին հարստանում: Փանխսներն էին դատարկ ձեռքերով գնում Հնդկաստան՝ բախտ փորձելու համար և գտնում էին շրացուցիչ բախտ, դիզում էին մեծ հարստութիւններ: Գեռ անգլիական մրցութիւնը հայերին դուրս չէր շարտել ապարէզից, չէր հասցրել նրանց անանկութեան և աղքատութեան: Աջողութիւնների այդ երջանիկ ժամանակներում հայ վաճառականը չէր խնայում, տալիս էր զրկուածին ու աղքատին, տալիս էր մանաւանդ իր ազգին:

Եւ ահա մի շարք փաստեր, XVIII դարի երկրորդ կէսում Սիմէօն կաթողիկոսին աջողւում է մի հրաշք գործել. — նա բաց է անում տպարան էջմիածնում — առաջինը Հայաստանի հողի վրայ: Այդ բաւական չէ. — նա բաց արաւ և թղթի գործարան, մի բան, որ մինչև այժմ էլ հայոց երկրում դեռ չէ տեսնուած: Անշուշտ, Սիմէօնի եռանդն ու ընդունակութիւնն էին այդպիսի հրաշք գործողները: Բայց պատուի մի մեծ մասն էլ պատկանում է Հնդկաստանում վաճառականութիւն անող ջուղայեցի Գրիգոր Չաքիկեանցին, որ տուեց բոլոր ծախսերը *): Չաքիկեանցն էր, որ երկու Ֆրանսիացի հմուտ վարպետներ վարձեց և ուղարկեց էջմիածին՝ թուղթ չինելու համար: Գործարանի բոլոր ծախսերն էլ նա է տուել:

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը Ռուսաստանում մեծ ձեռնարկութիւններ էր սկսել. նա գործ ունէր պալատական պաշտօնանների հետ, մեծամեծ ընծաներ էր տալիս, հիմնում էր քաղաքներ, դպրոցներ, տպարաններ: Հարկաւոր էին ահագին միջոցներ: Եւ Յովսէփին իրանց ոսկով օգնող հանդիսանում էին մեծ մասամբ հնդկահայերը: Յայտնի անուն ունէր Արղութեանը Հնդկաստանում, և նրա զիմուքները անկատար չէին մնում: Նոր-Նախիջևանում նա դպրոց է բաց անում,

*) «Զբօսարան Հոգևոր», էջմիածին, 1772, յիշատակարան.

Նոյեմբեր, 1901.

դպրոցի շինութիւնը կառուցանում է Սուրաթում ապրող ջուղայեցի Յօնանջան Գերաքեանը: Նոյն Գերաքեանը տպարան է գնում և տալիս Արղութեանին, գրքեր է տպագրում իր ծախսով: Նոր-Նախիջևանին է կտակում իր անշարժ կալուածքը համադանցի Մասեհ Բարաջանեանցը, կալկաթալում: Նոյն տեսակ նուէրներ անում են կեսարացի Եղիա Մահտեսի Յակոբեանը, Սարգիս Ծատուրեանը, տիկին Կատարինա Խօջամալը *): Հէ մոռացում այդ կտակների մէջ և հայոց նոր քաղաք Գրիգորիօպօլը, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այս ձեռակերտը և նրա առանձին հոգացողութիւնների առարկան: Արղութեանը տպարան է հիմնում և Աստրախանում. և ահա ինչ ենք կարդում այդտեղ տպուած մի գրքի մէջ **): «Յիշեցէք և այս տպարանի մեծ երախտաւորներին և սրան իրանց առատ նուէրներով պայծառ պահողներին, ամբողջ Հնդկաց երկրի Լուսաւորչածին իշխաններին և զուարթամիտ ժողովուրդը, որոնք իրանց լիուլի տուրքերով միշտ արեգակի պէս փայլեցնում են այս ազգօգուտ տպարանը»:

Մխիթարեան Միաբանութիւնն էլ վաղուց ճանաչել էր Հնդկաստանի ճանապարհը. Վենետիկից վարդապետները դնում էին Հնդկաստան, նուիրատուութիւններ հաւաքում: Հնդկահայերի մէջ կային և կաթօլիկ հայեր. դրանցից երկուսը—Եղուարդ Ռափայէլ Ղարամեան, բայց մանաւանդ նրա փեսայ Սամուէլ Մուրադը—հուշակուել են իրանց մեծ նուիրաբերութիւններով: Եղուարդի մասին մի քիչ մանրամասն խօսելը շատ հարկաւոր է մեր գործի տեսակէտից. սա հնդկահայ վաճառականի խիստ բնորոշ տիպն է, որի պատկերը տեսնելով, մենք կարող ենք երևակայել ուրիշ շատ այնպիսիներին, որոնք անյայտ են մնացել:

Նոր-Ջուղայեցի էր Եղուարդ Ռափայէլը. նրա հայրը Հնդկաստանում կարողութիւն էր չինել իր համար, բայց նրա մեռնելուց յետոյ այդ հարստութիւնը կորաւ անգլո-ֆրանսիական պատերազմի ժամանակ, Պօնտիշերիւում, ուր Եղուարդը ապրում էր իր մօր հետ և ուր նա սովորել էր ֆրանսիական դպրոցում: Տեղափոխուելով Մազրաս, նա սկսում է նորից աշխատել. առետուր է սկսում Չինաստանի և Ֆրիլպեան կղզիների հետ, հարստանում է, ամուսնանում, զաւակների տէր

*) «Հիւսիսափայլ», 1859, № 5.

**) «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի», Աստրախան, 1797.

դառնում: 1780-ական թուականներին մի դէպք ծանօթացնում է Եղուարդին Մխիթարեան երկու վարդապետների հետ:

Հետաքրքրական է, որ Մխիթարեան Միաբանութեան երկու մասի բաժանուելու մէջ գլխաւոր դերը կատարել են հրեղ-կական ոսկիները *): Մխիթարի յաջորդ Մելգոմեան Ստեփանոս արքայի ժամանակ մի գումար է ստացւում Հնդկաստանից իբրև միաբանութեան համար հաւաքուած նպաստ: Այդ անակնկալ օգնութիւնը մեծ ուրախութիւն է պատճառում միաբանութեան. Մելգոմեան արքան, ժլատ և կծծի մարդ լինելով, միաբանների մասին ոչինչ հոգ չէր տանում, չէր մտածում նրանց յարմարութիւնների և բարեկեցութեան մասին: Միաբանութիւնը վճռում է հնդկահայերի այդ նուէրով հոգալ իր անյետաձգելի կարիքները և ապա իրագործել իր մի մտադրութիւնը—բաց անել վանքում մի աշխարհական դպրոց հայ երեխաների համար, որոնք այդտեղ ուսումնի աւարտելուց յետոյ պիտի վերադառնային հայրենիք՝ իրանց ազգը լուսաւորելու համար:

Սակայն Մելգոմեան արքան այդ գումարը պահ է տալիս մի հայ վաճառականի՝ շահեցնելու համար և լսել անգամ չէ ուզում միաբանութեան բացատրութիւնները. դպրոց նա չի բաց անի, միաբանութիւնը պարտաւոր է հպատակուել և ոչ թէ դանդատուել իր կեցութեան անյարմարութիւնների վրայ: Եւ միաբանները, առանց երկար մտածելու, վանական յեղափոխութիւն են սկսում: Արքային հանում են իր սենեակից, փակում են մի այլ սենեակում և յայտարարում են թէ նա պաշտօնանկ է արուած: Բայց կաթօլիկ վանքում չէ կարելի յեղափոխութիւններ կատարել. այնտեղ խիստ հնազանդութիւն է պահանջւում: Վրայ է հասնում վենետիկի պատրիարքը և անհնազանդ միաբաններին արտորում է Տրիեստ: Այդտեղ էլ հիմնւում է Մխիթարեան երկրորդ վանքը, կազմւում է միաբանութեան մի նոր, անկախ ձիւղ: Աղքատ ու դժբախտ էին արտորուածները. նրանք մուրացկանութեամբ պիտի ապրուստ հայթայթէին: Բայց չէին մոռացել աշխարհական դպրոց բացելու միտքը: Պէտք էր միջոցներ գտնել՝ այդ ձեռնարկութիւնը ապահովելու համար: Տրիեստցիները Կ. Պօլսում գտնուող Մխիթարեաններից մի քանիսին իրանց կողմն են որսում և նրանց միջոցով տոկոսով փող են վերցնում դպրոցի համար: Այդ որսածներից երկուսը, Հ. Բուզայեան և Հ. Մեհերեան, ճանապարհւում են Հնդկաստան որ այնտեղ ժողովարարութիւն անեն տրիեստցի-

*) Թէոդորեան, հատ. Գ., եր. 570.

ներքի համար. Շաբաթը մի անգամ եզուարդը դրանց իր տունը ճաշի էր հրաւիրում:

Բայց նա բոլորովին մտադիր չէր ձրի կերակրել վարդապետներին: Ոչ մի տեղից նպաստ չէին ստանում այդ ժողովարարները. եղուարդը յայտնում է թէ ինքը պատրաստ է նպաստ տալ, եթէ վարդապետները ընդունեն իր պայմանը: Իսկ պայմանը այն էր, որ Հ. Բուզայեանը տանէ նրա Ալէքսանդր և Յովհաննէս որդիներին Լօնդօն և խնամէ նրանց ախտեղ հինգ տարի, այսինքն մինչև այն ժամանակը, երբ պատանիները կաւարտեն իրանց ուսումը անգլիական դպրոցում. միւս վարդապետը պիտի մնար Մադրասում և հայերէնի դասեր տար նրա միւս երեխաներին: Վարդապետները համաձայնութիւն են տալիս:

Հնդկահայ գաղթականութեան դրութիւնը բաւական ծանր էր այն կողմից, որ այդ հեռաւոր տեղում հայը, շրջապատուած լինելով օտար տարրերով, կամաց-կամաց պիտի մոռանար իր մայրենի լեզուն: Տեսանք, որ անգլիերէնը շատ վաղուց մտաւ գաղթական հայ ընտանիքի մէջ: Նրանք, որոնք Ջուզայից և այլ տեղերից էին գաղթել, դեռ գիտէին իրանց լեզուն. իսկ ինչ պիտի լինէր այն սերունդը, որ ծնւում էր Հնդկաստանում: Չը կար մի տեղ, ուր նա կարող լինէր սովորել հայերէնը, ուստի և օտարացումը այնքան արագ էր սկսուել, որ չէր կարելի նրա վրայ ուշադրութիւն չը դարձնել: Հնդկահայ գաղթականութեան մի գեղեցիկ յատկութիւնն էլ այս էր. Ուրիշ աշխարհներում ցրուած հայ գաղթականութիւնների համար այսպիսի հարց չը կար. նրանք ուղղակի օտարանում էին, չը կարողանալով որ և է միջոց գտնել դրա դէմ: Հնդկահայերը այդպէս չէին: Նրանց մէջ կային հայրենասէրներ, որոնք շատ լաւ հասկանում էին թէ չէ կարող ազգ լինել առանց ազգային լեզուի: Շահամիրեանը, ինչպէս տեսանք, իր տպագրած գրքերում առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում լեզուի վրայ. հայերէն և գէնք— ահա այն սիւները, որոնց վրայ պիտի հաստատուի հայութիւնը: Անձնապէս նա ինքը ցոյց տուեց թէ ինչպէս պէտք է վարուի ամեն մի հայր. իր երեխաների համար նա պահում էր տնային հայ ուսուցիչ: Բայց ամեն մէկը չէր կարող նրա նման լինել. ուստի իր նամակներից մէկում խնդրում էր Ղուկաս կաթողիկոսից որ նա մի տիրացու ուղարկէ Հնդկաստան՝ դպրոց բաց անելու համար: Այդ ձգտումը կար և ուրիշ շատ հնդկահայերի մէջ. մենք կը տեսնենք յետոյ, որ դպրոց էլ, դրականութիւն էլ ունեցան այդ մի բուռն հայերը և հէնց այդ պատճառով էլ երկար մնացին իբրև պարտաճանաչ հայեր:

Հայրենասիրութեան կողմից եղուարդ Ռափայէլը Շահամիրեանից պակաս չէր: Ոչինչ ծախս ու ջանք չը խնայելով որ իր որդիները եւրօպական լաւ կրթութիւն ստանան, նա միեւնոյն ժամանակ չէր մոռանում և մի հայ հօր առաջին պարտականութիւնը: Առաջին հնգկահայն էր նա, որ որդիներին, ռսում ստանալու համար, ուղարկում էր Լօնդօն: Նա գրեց մի շարք խրատներ և տուեց այդ պատանիներին՝ ղեկավարուելու համար: Մի սիրող և միեւնոյն ժամանակ կրթուած ու հասկացող հօր սիրտն էր խօսում այդ խրատների, այդ կտակի մէջ: «Հնազանդ եղէք,—ասում էր նա,—Հայր Նիկողայոս վարդապետին, որ կարգուած է ձեզ ուսուցիչ և դաստիարակ. նա կը կրթէ ձեզ ձեր հաւատքի մէջ և բարի վարք կը սովորեցնէ, դրա հետ և մեր հայկազեան լեզուն, որ ձեր սեփական լեզուն է. որովհետեւ դուք ծնուել էք հայ և պարտաւոր էք իմանալ ձեր լեզուն: Երգումով ասում եմ ձեզ, որ եթէ, Տէրը մի՛ արասցէ, չիմանանք ձեր լեզուն, ես ձեզ իմ որդի չեմ ճանաչի»: Մայրենի լեզուն այդ հօր համար այնքան կարևոր և մեծ նշանակութիւն ունի, որ իր խրատների մէջ նորից ու նորից նրան է վերադառնում՝ «Որդիք, կրկնում եմ և զգուշացնում եմ ձեզ. ազգով հայ էք, ոչ մի ժամանակ չը պիտի մոռանաք ձեր աղբը կամ լեզուն, որովհետեւ ընտելեան և բարի ուսմունքների օրէնքով ամեն մարդ պիտի սիրէ իր ազգը և օգնէ նրա պայծառութեան: Ծշմարիտն ասած, ձեզ եւրօպա ուղարկելու գիտաւորութիւնները մէկն էլ այն է, որ ջանաք իմաստուն լինել՝ ապագայում ձեր ազգին օգնելու համար. և աղաչում եմ Աստուծուն որ պիտանի լինէք նրա ազատութեան՝ խօսքով կամ գործով»:

Ահա անգլիական ազդեցութեան տակ գոյացած ինքնաճանաչութեան և առողջ ու գեղեցիկ հայրենասիրութեան մի ուրիշ նմուշ էր: Չը մոռանանք որ կաթօլիկ էր այդ հայը. բայց կար նմանութիւն նրա և այն բաղմամբիւ հայ կաթօլիկների մէջ, որոնք իրանց ֆրանկ էին անուանում և իրանց ազգութեան վնասելու մէջ մի առանձին ֆանատիկոսական հաճոյք էին զգում: Լայն, ազգային գաղափարների վրայ էր հիմնուած այդ կաթօլիկ հայի աշխարհայեցողութիւնը: Ընդհանուր հայ հայրենիքի որդի, նա, անկախ իր կրօնական համոզմունքներից, հաւատացած է որ այդ հայրենիքը իր անվերջ դժբախտութիւններից պիտի ազատուի գիտութեան միջոցով և պիտի ձգտէ ազատութեան:

Այդ դաւանանքը եղուարդ Ռափայէլը պարգում է Տրիեստի Միսիթարեաններին 1785-ին գրած իր մի նամակի մէջ: Նրանից օգնութիւն էին խնդրել և նա համաձայն էր օգնութիւն

ուղարկելու Բայց ի՞նչ պայմանով: Բերելով այն իրողութիւնը, որ թիւրքիայում դեռ շարունակւում են կոճիւնքները լուսաւորչական և կաթօլիկ հայերի մէջ, նա խորին ցաւ է յայտնում: Ազգը, ասում է նա, ամեն տեսակ տառապանքներ է կրում, տգիտութեան թշուառութիւնը ծանրացած է նրա վրայ. ոչինչ բան չը կայ, որ միաբանուելու նախանձ գրգռէ մեղանում, միայն կրօնական վիճաբանութիւններ կան եղբայրների մէջ: Մեր վաստակած փողը զուր վատնում ենք և տալիս ենք թիւրքերին: Իսկ ի՞նչ ենք շահում, եթէ ոչ միայն ամօթ, նախատինք և աղքատութիւն: Ո՛հ, անխմստ ազգեր, բաւական համարեցէք ձեր անմտութիւնը. միաբանութիւն հաստատեցէք, նախանձաւոր եղէք մեր տառապանքների համար և թողէք որ մեր վաստակը տանք գիտութիւն գտնելու, որ արիութեան և ազատութեան դուռն է:

Այս գեղեցիկ դատողութիւնը հասցնում է Եղուարդին աւելի գեղեցիկ և արդար եղբակացութեան: Նա ասում է այն, ինչ վաղուց պիտի ասուէր մեր հողեւորականութեան, որ ազգի գրող ու կարգացող միակ դասակարգն էր: Աշխարհականները տեղ չունեն գրականութեան մէջ, իսկ հոգեւորականները ի՞նչ են տալիս: Հոգեւորականի պարտքն է, ի հարկէ, նախ Քրիստոսի հաւատը ուղիղ քարոզել և տպել սուրբ գրքեր, բայց այդպիսի գրքեր, ասում է Եղուարդը, հայերը բաւական ունեն: Այժմ պէտք է հրատարակել այնպիսի գրքեր, որոնք զարթեցնում են ազգասիրութիւն, գիտութեան և արիութեան նախանձ: «Գիտեմ, աւելացնում է նա, ինձ պատասխան կը տան թէ ո՞վ տուեց մեզ ծախսերը և մենք չարինք այդ: Բայց յայտնի գիտեմ, որ Հնդկաստանից շատ դրամ ուղարկուեց թէ մի և թէ միւս կողմի (այսինքն լուսաւորչական և կաթօլիկ) եկեղեցիներին՝ պատմական գրքեր տպագրելու համար, և վերջը տեսանք ոչինչ, բացի Սաղմոսից և Ժամագրքից»:

Այսպիսի միտք յայտնելը մեր օրերում էլ հայ կղերական բարեպաշտ անշարժութեան համար նշանակում է լինել լիւթերական, անհաւատ, ի՞նչ պիտի լինէր այն ժամանակներում, բարեպաշտական անշարժութիւնը համատարած էր: Եւ Եղուարդ Ռափայէլը շտապում է ասել թէ ինքը լիւթերական չէ, այլ ուղղափառ, բայց մի ուղղափառ, որ ուզում է նմանուել հրէական մեծ հայրենասէրներ Մակարէներին կամ, խօսելով ժամանակակից լեզուով, ամերիկացիներին: Այս վերջին ակնարկութիւնը մի անգամ էլ ցոյց է տալիս թէ Սմերիկայի ազատութիւնը որքան մեծ կրթիչ ազդեցութիւն ունեցաւ հնդկաստանցի հայ հայրենասէրների վրայ:

Մենք տեսնք թէ հայրենիքի ազատութեան մասին մտածողների համար սրպիսի մեծ օրինակ էր հին Հոօմը: Շահամիրեանցը իր հանրապետական գաղափարները և հայրենասիրական մտածողութիւնները հաստատելու համար Հոօմին էր դիմում և ցանկութիւն էր յայտնում որ Հոօմի պատմութիւնը հայերէնի թարգմանուի, որպէս զի հայերը կարգան, դաստիարակուեն այդ մեծ օրինակի վրայ: Նոյն ցանկութիւնն ունի և Եղուարդ Ռաֆայէլը: Փոքր հասակում, Պօնդիշէրիի ֆրանսիական դպրոցը աւարտելուց յետոյ, նա կարգացել էր ֆրանսիացի Ռօլլէնի գրած «Հոօմի Պատմութիւնը» և այն ժամանակից ուխտել էր թարգմանել տալ այդ մեծ գործը, որ բազկացած էր 16 հատորներից: Տրիեստցիները նրանից օգնութիւն էին խնդրում, բայց նա մտադիր չէր փող տալ, հարկաւոր չը համարելով մտածել թէ ինչպէս և ինչի վրայ պիտի գործադրուեն այդ փողը: «Ես—ասում է նա մի այլ նամակում,—այն հայերից չեմ, որոնք շատ նուէրներ են տալիս էջմիածնին ու Երուսաղէմին և ուրիշ ոչինչ չեն ստանում, բայց «Աստուած քեզ օրհնէ» խօսքերից: Ես գիտեմ որ իմ գործերը պիտի օրհնեն ինձ»:

Ահա հէնց այդպէս էլ մտածելով, նա առաջարկում է տրիեստցիներին թարգմանել Ռօլլէնը: Տպագրութեան ծախսերը հոգալու համար նա այս գլխից տալիս էր ութ հազար ռուփի, որից հինգ հազարը իր սեփականութիւնից, իսկ մնացածը իր երկու ծանօթներից ստացած: Առաջին հատորը տպագրելուց յետոյ խոստանում էր տալ դարձեալ հինգ հազար ռուփի: Բոլոր գրքերը, ի հարկէ, տալիս էր Մխիթարեաններին. նրանց ծախելուց պիտի գոյանար 75,000 ռուփի, մի գումար, որ մեծ օգնութիւն էր տրիեստցիների համար: Իսկ հայ ընթերցողները այն շահը կ'ունենան, որ հոօմէական կառավարութեան, միաբանութեան և ազգասիրութեան մասին լիուլի տեղեկութիւններ կը ստանան:

Այսպէս էր առաջանում մեր գրականութիւնը: Վաճառականն էր ցոյց տալիս հոգևորականին թէ պէտք է, վերջապէս, մի քիչ էլ ազդի իրական շահերի ու պահանջների մասին մտածել: Նոյն այդ ժամանակները Տրիեստի Միաբանութիւնը տպագրել էր Ռօբէրտսօնի «Վիպասանութիւն Ամերիկոյ» գրուածքը, որ Ամերիկայի գիւտի պատմութիւնն էր, դարձեալ ջուղայեցի մի հայ վաճառականի ծախսով: Եւ պէտք է նկատենք, որ մեր վաճառականների համար այնքան էլ հեշտ չէր հոգևորականներին հարկադրելը: Գոնէ Եղուարդ Ռաֆայէլը մի առանձին բախտ չունեցաւ. իր առաջարկութիւնը նա նախ Վենետիկ էր ուղար-

կել, բայց պատասխան չէր ստացել: Իսկ ինչ արին տրիեստցիները: Նրանք ստացան փողը և լռեցին. չորս տարուց յետոյ եղուարզը գրում էր. «Ծաղր դարձայ իմ ազգի մէջ, միշտ ասում են թէ վարդապետներն Հեղվարթին փողն լաւ կերան. սակայն իմ փողը ես ժամանակին կը պահանջեմ»: Այս սպառնալիքն էլ չօգնեց: Ճիշտ է, վարդապետները սկսեցին թարգմանութիւնը, մինչև իսկ մի թերթ էլ տպագրեցին, բայց դործը այդպէս էլ կիսատ մնաց և եղուարզը հայերէն Ռօլլէն չը տեսաւ:

Կ'ասենք, սակայն, որ տրիեստցիների այդ վարմունքը մի բարի գործ ծնեցրեց: Տեսնելով որ ոչինչ չէ լինում, եղուարզը կտակով մի գումար նշանակեց (65,000 ֆրանկ), որ պիտի պահուէր քանկում. նրա տոկոսներով էլ պիտի հրատարակուէր Ռօլլէնը: Կտակում նա կարգադրեց որ միայն «Հոսմի Պատմութիւնը» չը տպագրուի, այլ և նոյն հեղինակի «Հնախօսութիւնը», որ պարունակում է Եգիպտոսի, Ասորեստանի, Յունաստանի, Բաբելոնի և Պարսկաստանի հին պատմութիւնը *): Այդ բոլորը կատարելուց յետոյ, դրամազուխը ստանում էր այլ նշանակութիւն: Նրա տոկոսներով պիտի բացուէր մի դպրոց աղքատ հայ երեխաների համար և այդ դպրոցի ղեկավարը պիտի լինէր եղուարզի որդիների դաստիարակ Բուզայեան վարդապետը **):

Կտակած 65,000 ֆրանկ գումարը ինքն ըստ ինքեան մի մեծ բան չէր, բայց նշանաւորը այստեղ այն է, որ նա նուիրուած է աղքատներին—հայոց խղճուկ գրականութեան և աղքատ դասակարգի կրթութեան: Այդ կտակը մի տեսակ առաջաքան էր. նրան հետեց մի այլ, աւելի խոշոր բարեգործութիւն, որի մասին շուտով կը խօսենք:

Առ այժմ դեռ լրացնենք եղուարզ Ռափայէլի նկարագրութիւնը: Գեղեցիկ մտքերով տոգորուած այդ հայ մարդը, մինեոյն ժամանակ մի կծծի ու ժլատ վաճառական էր: Հ. Մեհերեանը, որ տարիներով նրա տանը ուսուցչութիւն էր անում, ճանապարհ դրուեց առանց վարձատրութեան, ստանալով միայն ճանապարհածախս, այն էլ իբրև հոգու վարձը: 1790 թուականին

*) Ռօլլէն XVIII դարում մեծ ժողովրդականութիւն վայելող մի հեղինակ էր: Հոսմի պատմութեան թարգմանութիւնը տպագրուեց 1815-ին, իսկ «Հնախօսութիւնը» 1825-ին, երկուսն էլ Վենետիկում: Երկու աշխատութիւնները կազմում են 12 մեծ հատոր, քարտէզներով զարդարուած:

**) Հ. Բուզայեան, հեռանալով Տրիեստի միաբանութիւնից, նորից վերադարձաւ Վենետիկի միաբանութիւնը և այդ դպրոցի վրայ ունեցած իր իրաւունքները յանձնեց այդ միաբանութեան արքային: Այդ պատճառով էլ Վինետիկի Մխիթարեանները դարձան Ռափայէլեան կտակի տէրը:

մեռնում է նրա կինը, աղջկան ամուսնացնելով Սամուէլ Մուրադի հետ, նա վերցնում է կրտսեր որդուն և նաև է նստում Լօնդօն, իր որդիների մօտ գնալու համար: Եւ ահա ինչ է պատահում ճանապարհին: Նաւի ներքնայարկ սենեակներից մէկում մի կին բռնւում է ծննդական ցաւերից. հարկաւոր էր նրան տեղափոխել վերին յարկի մի սենեակ, ուր օդ շատ կար: Նաւապետը դիմում է եղուարդին, խնդրելով իր սենեակը զիջել. բայց սա հրաժարւում է, ասելով թէ իր սենեակի համար աւել վարձ ունի տուած: Նաւապետը առաջարկում է ստանալ այդ աւելորդը և եղուարդը միայն այդ պայմանով համաձայնում է տալ իր սենեակը ծննդականին: Բայց դրանից յետոյ նա նաւապետի սաստիկ արհամարհանքին է արժանանում, այնքան սատիկ, որ նա չէ կարողանում տանել և մեռնում է նաւի վրայ, երբ մինչև Լօնդօն մի օրուայ ճանապարհ էր մնացել: Սակայն նրա անշունչ դիակն էլ չէ կարողանում ջնջել նաւապետի արհամարհանքը. և աւելորդ համարելով այդ դիակը ափ հասցնել, նաւապետը նրան գցել է տալիս ծովը *):

Այսքան շահամուլ ու ժլատ էր մեր աղգային բարերարներից մէկը: Նա վաճառական էր, ասիացի, միայն քիչ տաշուած կրթութեամբ, ինչպէս ասում է նրա փեսայ Սամուէլ Մուրադը: Եւ կարող ենք ասել թէ միւս վաճառականները միանգամայն ազատ էին այդ վատ յատկութիւններից: Ահա մեր այնքան ողորուած հայրենասէր Շահամիրեանը. ունէր ահագին կարողութիւն, բայց բոլորը, Լօռու հետ միասին, կտակեց իր անպէտք ժառանգներին և միայն մի ինչ որ սնդուկ հիմնեց Մադրասի հայոց եկեղեցում՝ աղքատների համար: Վատը դատապարտելով և լաւը բարձրացնելով, մենք պիտի խոստովանենք, այնուամենայնիւ, որ այդպիսի ստոր յատկութիւնները չէին խանգարում հնդկահայ վաճառականներին լինել իրանց ազգի բարերարները:

Ահա մի երախտաւոր էլ—եղուարդի փեսայ Սամուէլ Մուրադը, որի անունը այժմ էլ արտասանւում է խորին պատկառանքով. ծնուել է նա Թիւրքիայի Թօքատ քաղաքում 1760-ին: Բայց հօր կողմից նա դարձեալ այն երկրիցն էր, որտեղից Շահ-Աբասը գաղթականութիւն տարաւ Սպահան և Զուղաւ Մուրադը, Սամուէլի նախնայրը, մէկն էր պարսից կառավարութեան կողմից գաղթականների վրայ նշանակած կառավարիչներից կամ մէլիքներից:

Երիտասարդութեան հասակում Սամուէլը իր հօր հետ

*) Թէոդորեան, հատ. Ա., էր. 45.

բաւական ժամանակ աստանդական կեանք է վարում: լինում է Կ. Պօլսում, ապա գնում է Ունգարիայի Պետրովարդէն քաղաքը, ուր մի քանի հայ ընտանիքներ կային. այդտեղ նա աշակերտում է Մխիթարեան մի վարդապետի, սովորում է հայերէն լեզուն: Բայց առևտրական աջողութիւն չը գտնելով, նա գնաց Վենետիկ, մտերմացաւ այդտեղ Մխիթարեանների հետ և ապա, շարունակելով ճանապարհը, ուղեորուեց Հնդկաստան: Այդտեղ նա Գրիգոր Շէհրիմանի մօտ գործակատար էր, մարգարիտ էր տանում Չինաստան: Առևտրի մէջ լաւ ընդունակութիւններ ցոյց տալով, նա գրաւեց Եդուարդ Ռափայէլի ուշադրութիւնը և նրա փեսան դարձաւ: Աներոջ մահից յետոյ մնալով նրա գործերի կառավարիչ և կտակակատարներից մէկը, Սամուէլը ամենայն բարեխղճութեամբ աշխատում էր կատարել տալ կտակի մանաւանդ բարեգործական կէտը, որի հետ վերևում ծանօթացանք:

Հետգհետէ մեծացնելով իր կարողութիւնը, Սամուէլ Մուրադը չէ մոռանում իր ազգային պարտականութիւնները: Նա էլ խնդրում է որ Մխիթարեան վարդապետներից մէկը գնայ Հնդկաստան՝ երեխաներին ուսուցանելու համար, մտածում է Ռօլլէնի գրքերի տպագրութեան մասին, ցանկութիւն է յայտնում մի քանի գրքեր էլ իր հաշուով տպելու, մանաւանդ անգլիերէն-հայերէն և հայերէն-անգլիերէն բառարաններ: Սակայն նրա գլխաւոր մտածութիւնը ուրիշ առարկայի վրայ էր: Քիչ համարելով այն գումարը, որ իր աներ Եդուարդը կտակել էր դպրոցի համար, նա աւելացնում է այդ գումարի վրայ իր կնոջ ստացած ժառանգութեան մի տասներորդ մասն էլ: Դրանով դարձեալ չէ բաւականանում նրա բարեսիրութիւնը: Մտածում է ինքն էլ մի բան անել: 1798 թուականին գրած իր նամակում նա այսպէս էր նկարագրում հայ ազգի տգիտութիւնը. «Մենք, հայերս, ուսումից ու գիտութիւնից զուրկ լինելով, թէև պահպանութեան մէջ չըջնելով և հեռու աշխարհներ գնալով՝ ոչս ու այն կողմում շահւում ենք և մի փոքր տաշուելով ուրիշ ազգերի մէջ, մեր հարստութեան ուժով գիտունների մէջ ենք զտնւրում, սակայն այդ տաշումը մատաղ հասակում չէ կատարում, այլ քարացած և կարծրացած հասակում, ուստի և բաւականաչափ կատարեալ չենք լինում»: Նոյն նամակի մէջ էլ նա ցաւ է յայտնում որ հայոց որք ու աղքատ երեխաները ուսման բարիքներից զուրկ են մնում:

Այս ամենը արդէն ցոյց է տալիս, որ Սամուէլ Մուրադն էլ պիտի հետևէ իր աներոջ օրինակին և իր ազգի տգիտութեան

դէմ իրական ճար պիտի գտնէ: Եւ իրաւ. անցնում են տարիներ, Սամուէլի հարստութիւնը գնալով մեծանում է: Սամուէլը մեռնում է 1816 թուականին: Բայց դրանից մի տարի առաջ գրած իր կտակում նա գրել էր հետեւեալ կէտը.

«Ես իմ հաշտագրքումս մին որբոց, աղքատաց և տնակաց հաշիւ ունեմ. իմ ստացուածքիցն մին հարիւր և յիսուն հազար հուն հանեն և տանեն նոյն հաշիւն. և յետ ասացեալ հարիւր յիսուն հազար հունն ասացեալ հաշիւն տանելէն, զոր ինչ որ ասացեալ հաշուումս տալիքս գումարի՝ ասացեալ գումարի բոլորն թողման ամ Հայոց ազգի որբ և աղքատ մանկանց զպրատան շինութեան համար, որ ըստ խորհրդոյ և միջնորդութեան Վենետիկի Հայոց միաձայնց՝ ո՛ր մի կողմն Եւրոպայոյ որ աջողակ համարեն, գետին զենն, և ասացեալ գետնի եկամտան քանի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բաւական առի, այնքան Հայոց ազգէն որբ և աղքատ մանկունք ասացեալ զպրատանն ձրիապէս ուսումն և լեզուք ուսնեն և դառնան իւրեանց հայրենիքն:

«Եւ պարտականութիւն չլինի ասացեալ զպրատանն ուսանողաց վրայ քահանայ լինելոյ. բայց եթէ ոմանք իւրեանց ազատ կամաւն յօժարեցին քահանայութեան, լինիցին:

«Եւ եթէ ոմանք հարուստ անձինք ևս ազգէս Հայոց կամեսցին զմանկունս իւրեանց վերոյ ասացեալ զպրատանն ուսուցանել, կարող ան զծախսն հատուցանելով. քանզի դիտաւորութիւն իմ վասն այս զպրատան շինութեան է վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելոյ. այսինքն վասն նոցա որոնց հարքն չբաւորք են. վասն չկարելոյ նոցա զծախսն զպրատան հատուցանել՝ զանց առնեն ուսմամբ մանկանց իւրեանց, և անմեղ մանկունքն այնոքիկ մնան զուրկ ի յամենայն ուսմանց և դիտութեանց, և որոյ վասն գրեթէ ըստ մեծի մասին անտէրունչ ազգս Հայոց տգէտք են:

«Եւ յուսամ յԱստուած, զի և այլք հարուստ անձինք չազգէս հայոց՝ յետ ճաշակելոյ զբաղցրութիւն ուսման զպրատանն զորս իմով միջնորդութեամբ սկսանի, և նոքա իմոց շաղագն հետեւեսցին, և այնու կարելի լինիցի սփռել ի մէջ ազգիս, եթէ ոչ բոլորովին՝ զոնէ ըստ մասին, զլոյս գիտութեան և իմաստութեան. և անտէրունչ ազգս զարթնուցու ի քնոյ թմրութեան և անհոգութեան:

Առատաձեռն նուիրատուն, բայցի դրանից, կարգադրում է որ եթէ իր որդիներից մէկը անժառանգ մեռնէ, այն ժամանակ նրա բաժինն էլ պիտի աւելացուի այդ բարեգործական գումարի վրայ: Թողնելով իր որդիներին խաղաղ ու համերաշխ ապրելու կտակ, Սամուէլ Մուրադը յորդորում է նրանց վէճեր և դժուարութիւններ չը յարուցանել կտակի կատարման դէմ, այլ, ընդհակառակն, բարոյական պարտք է դնում նրանց վրայ, որ իրանց բաժիններից էլ մասն հանեն իր ծրագրած զարոցին: Այսպիսով հաւա Մուրադեան կտակը, մեր ազգային ամենախոշոր կտակներից մէկը, պատճառ է դառնում որ բացուի Եւրոպայում մի մեծ, բարեկարգ ու ապահով ուսումնարան: Բացւում է այդ

դպրոցը *), երկար ժամանակ մեծամեծ ծառայութիւններ է անում ազգին:

Մենք այժմ բաւական նիւթ ունենք դատելու հնդկահայերի կատարած դերի մասին: Ի՞նչ է ցոյց տալիս մեր մինչև այժմ պատմածը:

Կարևորը միայն դրամական օժանդակութիւնը չէր, որ այնպիսի առատութեամբ ստանում էին Հնդկաստանից մեր հիմնարկութիւնները XVIII դարում: շատ նշանաւոր են և այն դադափարները, այն ոգին, այն ուղղութիւնը, որոնց քարոզիչներ հանդիսացան այդ վաճառականները: Իրանց դժբախտ հայրենիքի ցաւերին անկեղծ կարեկից, նրանք ձայն են բարձրացնում նրա ազատութեան մասին. դա միայն քաղաքական ազատութիւնը չէր, որ արեւելեան հայութեան հոգսերի առարկան էր, այլ և ազատութիւն ասիական ծանր խաւարից, տգիտութիւնից, — մի ազատութիւն, որի մասին մտածում էին արեւմտեան գրական շրջանները, բայց մտածում էին միակողմանի կերպով, կաշկանդուած կղերական ավանդութիւնների մէջ: Շահամիրեանները, Ռափայէիները, Մուրադները տալիս են առաջադէմ, կենսունակ մի ազգի իդէալները, քարոզում են եւրոպական լոյս և գիտութիւն, նրանք առաջին բէալիստ մտածողներն են մեզանում, աշխարհական ուղղութեան առաջին կարապետները: Ազգային համերաշխութիւնը, բոլոր հայերի եղբայրակցութեան գաղափարը այն ժամանակներում ամենից շատ անարգուած, նահատակուած հասկացողութիւններն էին: Կրօնական անհաշտ թշնամութիւնների այն խաւար ժամանակներում հիացմունք են ազդում այն երկու կաթօլիկ հայերը, Նդուարդ Ռափայէլ և Սամուէլ Մուրադ, որոնք վեր են կենում հասկացնելու կրօնական երկպառակութիւնների մէջ գլուխ կորցրած հայերին, թէ նրանք ունեն տառապող ազգ, թէ այդ ազգը խեղճ ու գերի է իր տգիտութեան պատճառով: Նրանց կտակները մի-մի բարձր ու վեհ քարոզներ են համազգային համերաշխութեան, եղբայրակցութեան մասին: Նրանք գումարներ են թողնում ոչ թէ իրանց կրօնական համայնքին, այլ ամբողջ հայ ազգին: Մէկը, աները, փոքրիկ դպրոց է բաց անում որը ու աղքատ հայ երեխաների համար, իսկ միւսը, փեսան, աւելի առաջ է գնում, այդ որբերի

*) Մուրադեան դպրոցի պատմութիւնը վերաբերում է XIX դարին: Առայժմ կ'առենք այսքանը, որ Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութիւնը ստացաւ ժառանգներից 1,815,000 ֆրանկ, մի պատկառելի գումար, որի եկամուտներով միանգամայն ապահովուած էր դպրոցը:

ու աղքատների կրթութեան գործը մեծացնում է, հաստատում է Եւրօպայում Նկատեցիք երկու սիրուն հանգամանք. 1) զըպրօցն աւարտող աղքատները չը պիտի մնան Եւրօպայում, այլ պիտի վերադառնան հայրենիք. և 2) նրանց չէ կարելի ստիպել որ հողերական դառնան: Բացատրութիւնների կարօտ չեն այդ սկզբունքները, մանաւանդ այժմ, մեր ժամանակ:

Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում. ինչ կարող էր անել հնդկահայ գաղթականութիւնը, եթէ նա աւելի բազմամարդ լինէր, եթէ ունենար իր մէջ աւելի շատ պատրաստուած, գիտուն գրական մարդիկ: Արդեօք նրա դերը աւելի ազդեցիկ, աւելի տեղական չէր լինի: Արդեօք նա չէր կարող միանգամայն յեղափոխել մեր գրական և հասարակական հասկացողութիւնները, նայելով բազմաթիւ նշաններին, նայելով այն եռանդուն ջանքերին, առողջ ու գեղեցիկ սկզբունքներին, որոնք հնդկահայերի միջից սկսեցին առաջին անգամ մտնել մեր իրականութեան մէջ, մեզ թւում է թէ անգլիական կրթութեան հօր՝ ազդեցութիւնը կրող այդ հայութիւնը կարող էր աւելի լաւ և առաջադէմ միջնորդ հանդիսանալ մեր և Եւրօպայի մէջ, քան այն գրական ընկերութիւնը, որ գործում էր Եւրօպայի հողի վրայ, ս. Ղազարի վանքում և Տրիեստում:

Տեսնենք մի վերջին փաստ էլ:

VIII

Շահամիրեանի տպարանը ունեցաւ իր շարունակութիւնը: 1781 թուականից յետոյ այդ տպարանի գոյութեան մասին ոչինչ տեղեկութիւն չը կայ: Բայց 1789-ին Մադրասում արդէն բացուած է մի նոր տպարան:

Այս անգամ այդ հիմնարկութեան տէր է հանդիսանում տեղական հայոց եկեղեցու աւագ քահանայ Յարութիւն Շմաւոնեանը: Այս համեստ հայ տէրտէրին վիճակուած էր պատուաւոր տեղ ըռնել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ և մենք կը կամենայինք նրա մասին կենսագրական մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել: Սակայն յայտնի է շատ քիչ բան: Շմաւոնեանը Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքից էր, ծնուել էր 1750 թուականին և 1784-ից Մադրասի եկեղեցու քահանան էր: Այդտեղ նա իր աշխատանքով, իր սեփական ծախսով հայերէն տառեր է պատրաստում, որոնց նա անուանում է «որդի վշտաց», ակնարկելով, երևի, իր այն չարչարանքները, որոնք հասկանալի և անխուսափելի էին այդ դէպքում, երբ ամեն ինչ ինքը պիտի պատրաստէր: Պէտք է խոստովանել որ թէև շատ էին չարչա-

րանքները, բայց Շմաւոնեանը Շահամիրեանից անհամեմատ բախտաւոր էր. նրա պատրաստած տառերը Շահամիրեանի տառերից աւելի գեղեցիկ, կանոնաւոր էին, ինչպէս նաև տպագրութիւնը անհամեմատ մաքուր էր և պարզ:

Տպարանատէրը այն ժամանակներում պիտի լինէր և գրական գործիչ: Շմաւոնեանը սկսում է հրատարակութիւններ աւել իր ընտրութեամբ և այդ բանի մէջ ցոյց է տալիս որ Շահամիրեանցի ընկերը չէ: Մինչդեռ մադրասցի հարուստ վաճառականը իր տպարանը դարձրել էր քաղաքական պրօպագանդայի գործիք, տպագրում էր իր հեղինակութիւնները կամ հրատարակում էր այնպիսի պատմական գրութեանքներ, որոնք համապատասխանում էին նրա դիտաւորութիւններին, Շմաւոնեանը սկզբում լուի հրատարակիչ է և տպագրում է գլխաւորապէս կրօնական գրքեր: Նրա տպարանի առաջին պտուղն է «Պատմութիւն Մարիամնէ կ'ուսին» անունով վկայաբանութիւնը, որ սկսեց տպագրուել 1789 թուականին և որ արտատպութիւն էր Կ. Պօլսում տպած մի օրինակից:

Երկրորդ գիրքը արդէն ուրիշ բան է—«Ողբ Հայաստանեայց», հեղինակութիւն ջուղայեցի Թադէոս քահանայ Սօփրեանցի, տպուած 1791-ին: Թէ ինչ էր պարունակում իր մէջ այդ «Ողբը», մենք չը գիտենք: Նրան հետեւում է արդէն շատ անգամ զանազան տեղերում տպագրուած և հայերի մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող «Յիսուս Որդին», Ներսէս Շնորհալու հոգևոր բանաստեղծութիւնը: Հետաքրքրական է որ Շմաւոնեանի մի քանի հրատարակութիւնների վրայ էլ նշանակուած է. «Ի թագաւորութեան օգոստափառ տեառն Երկրորդի Հերակլայ Բագրատունւոյ որ ի Թիփլիս»: Արդեօք սա չ'է ցոյց տալիս որ Շահամիրեանցի մտադրութիւնները յայտնի էին Հնդկաստանում շատերին և համակրութիւն էին վայելում շատերի կողմից:

1793-ին Շմաւոնեանը սրտի բերկրութեամբ, իբրև հնութիւնից մնացած մի թանկագին նշխար, տպագրում է յոյն փիլիսոփայ Պորփիրի «Ներածութիւն ի գիրսն Արիստոտէլի» գործը, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփային վերագրուող մի հին թարգմանութիւն: Բայց այսպիսի գործերով Մադրասի հայոց աւագերէցը շատ բան աւելացրած չէր լինի իրանից առաջ կղած տպագրութիւնների վրայ: Դաւիթ Անյաղթի խրթին թարգմանութիւնները չը պիտի կարգային Հնդկաստանի վաճառական հայերը: Իսկ տպած գրքերի տարածելը անհրաժեշտ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ տպարանը նոր գործեր էր պահանջում, նա չէր կարող պարապ մնալ, մանաւանդ առանց ծախսերի չէր գործի: Այդ պահանջը բարեբարութիւն է դառնում

մեզ համար Հետեալ 1794 թուականին գտնուած էր նրան բաւարարութիւն տալու միջոցը, որ մի անմոռանալի դարաշուի է բաց անում մեր գրականութեան մէջ:

Օգոստոսի 7-ին երևան է գալիս մի տպագրած թերթ, ուղղած «Բարեպաշտ Պարոնաց և Մաքրակենցաղ Տիկնաց Մագրասին Հայոց» Այգտեղ Յարութիւն քահանան յայտնում էր թէ «գիտաւորութիւն ունի ամեն ամսի վերջում իր տպարանից լոյս հանել մի տետրակ, որի անունը կը լինի «Ազգ արարօղ» և որից ընթերցողը կ'իմանայ նոյն ամսուայ անշքերը, քաղուած թէ զանազան կաղէթներից, թէ զանազան քարտէսներից և թէ զանազան գրքերից, նոյնպէս և հարկաւոր ու քաղցրալուր բաներ. տետրակի վերջում կը տրուի հետեալ ամսի օրացոյցը, որի մէջ կը լինեն սրբերի տօները, լուսնի ծննդեան և լրման օրերը»: Յայտարարութիւնը վերջանում էր նրանով, որ եթէ այդ տետրակին գրուողներ լինեն, հրատարակութիւնը շուտով կը սկսուի: Երկու ամիս չանցած՝ 28 բաժանորդներ կան, և Յարութիւն քահանան հրատարակում է իր «Ազգարարը», առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութիւնը:

1794 թուականի հոկտեմբերի 16-ը, երբ լոյս տեսաւ «Ազգարարի» առաջին համարը, այն օրն էր, երբ հայ ազգը, կարելի է ասել, մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մէջ: Մտնում էր նա, ի հարկէ, իբրև աղքատ ու խեղճ մի արևելցի: Լրագրութիւնը եւրօպայում ծնունդ էր առել գեռ XVII դարի սկզբում—ահա թէ որքան էր յետ մնացել այդ արևելցին: Բոլոր եւրօպական ազգերն ունէին մամուլ. իսկ այն ժամանակ, երբ Շմաւոնեան քահանան չարում էր Մազրասի տպարանում իր «Ազգարարը», արևմտեան մի քանի երկիրներում, մանաւանդ Անգլիայում և Ֆրանսիայում, լրագրութիւնը արդէն այնքան հսկայական առաջադիմութիւն էր արել, որ կային բազմաթիւ ամենօրեայ լրագիրներ. հրապարակասօսութիւնը հաստատ հիմքեր էր բռնել, հասարակական կարծիք էր ստեղծում և ղեկավարում, քաղաքական մեծ ոյժ էր դարձել: Այն ժամանակ, երբ Անգլիայում լրագիրները տարածւում էին միլիօնաւոր օրինակներով, մեր «Ազգարարը» Մազրասում ունէր 28 բաժանորդ: Մենք, ի հարկէ, չենք ասում թէ կարող էր ուրիշ կերպ էլ լինել:

Պարբերական հրատարակութեան գաղափարը, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, փոխ առնուած էր անգլիացիներից: Բրիտանական Հնդկաստանը ունէր իր լրագրութիւնը. առաջին անգլիերէն լրագիրը սկսեց հրատարակուել 1784 թուականին Կալկաթա քաղաքում («Calcutta Gazette»): Բայց Շմաւոնեանը այդ լրագրից օրինակ չը վերցրեց, «Մեր քաղաքի բարեկարգ

անգլիացիները,—ասում է նա,—սրանից մի ամսով առաջ սկսեցին տպագրել մի տետրակ, մերի նման՝ ամսի վերջում. և ինչպէս իմացայ, նրա մէջ մի ուրիշ բան չը կայ, բայց միայն իրանց ազգի համբաւաւոր մարդկանց վարքը, զանազան պատմութիւններ, գործերի որպիսութիւնը և մի քանիսնների արժանաւոր գրութիւնները... իսկ տետրակի վերջում, իրանց հասարակութեան գործերը քաղցրացնելու համար, տպագրում են այստեղ վաճառելի զանազան իրերի գները և նաւերի գնալու ու գալու ժամանակները: Այս տետրակը ես ինձ օրինակ վերցրի»:

Գործը կազմակերպուած է կանոնաւոր կերպով. կայ խմբագրութիւն, կան աշխատակիցներ: Յարութիւն քահանան գտնում է Մադրասում մի քանի «ուրախակից երիտասարդներ», որոնք յանձն են առնում աշակցել առաջին հայ լրագրին: Այդ աշխատակիցները կոչւում են վերակացուներ. Շմաւոնեանը միահեծան տէր չէ, իւրաքանչիւր գրուածք նախ և առաջ պիտի վերակացունների կամ, խօսելով այժմեան լեզուով, խմբագրական մարմին հաւանութիւնն ստանայ և ապա միայն ուղարկուի տպարան: Եկեղեցու զանգակատան տակ մի արկղ է դրուած, որի մէջ ամեն մէկը կարող է գցել իր այն գրութիւնը, որ նըշանակուած էր «Ազդարարի» համար: Մէկը ուղարկել էր մի թարգմանութիւն, և ահա ինչ էր պատասխանում խմբագիրը իր լրագրի միջոցով. «Թարգմանութեանդ մի մասը տեսայ և հաւանեցի և ցոյց տուի քո երիտասարդ ընկերակիցներինդ, որոնք միաբան ուրախացան, որի մասին շտապում եմ յայտնել քեզ... Որովհետեւ դեռ չէ աւարտուած թարգմանութիւնդ, ուստի «Ազդարարի» վերակացունները կասկածում են, պատճառ որ սկզբից կարգադրել են չընդունել մի բան, մինչև որ չտեսնեն նրա վերջը»: Ընկերական-խորհրդակցական սկզբունքով առաջ տարուող մի գործ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս հասկացուած է խմբագրութիւն բառով:

Նշանակենք այստեղ մի շատ բնորոշ հանգամանք.—Շմաւոնեան քահանան հրապարակով յայտարարում էր որ թէ ինքը և թէ իր աշխատակիցները հմուտ չեն գրելու արհեստին և շատ կարգացած մարդիկ չեն: Մեզ այդ բանը չէ էլ զարմացնում: Հնդկաստանում այդպէս էր, և եթէ «Որոգայթ Փառաց»-ը մի անգրագէտ մարդու գրուածք էր, առաջին հայ լրագիրն էլ, որ նրա պէս նոր երևոյթ էր հայերի մէջ, նոյնպէս պիտի այդ տեսակ մարդկանց գործ լինէր: Հարցը գիտնական լինելու մէջ չէր, այլ ժամանակի պահանջները ըմբնելու կարողութեան մէջ: Այնքան լաւ մտքեր յայտնողները, այնքան սիրուն ծրագիրներ

ղացողները ո՛վքեր էին, եթէ ոչ կիսագրագէտ վաճառականներ, Նոյն այդ վաճառականները իրանց անհմուտ, բայց գրասէր քահանայի հետ միացած, առաջին հայ խմբագրութիւնն են կազմում, հայ լրագրութեան սկիզբն են դնում...

«Ազգաբարձը» իսկական լրագիր էր: Թո՛ղ մեր ժամանակի ընթերցողին չը շփոթեցնէ այն, որ նա ամիսը մի անգամ էր լոյս տեսնում, տետրակի ձևով, մինչդեռ մենք սովոր ենք՝ լրագիր ասելով հասկանալ պարբերական այնպիսի հրատարակութիւն, որ աւելի կարճ միջոցներում է լոյս տեսնում: Եւրոպական լրագիրներն էլ սկզբում ուշ-ուշ էին հրատարակում, շաբաթը մի անգամ: Մեզանում բնականը և հնարաւորը միայն ամսաթերթով սկսելն էր: Չը մոռանանք պայմանները. հարկաւոր էին նիւթեր, տպարանական բարեկարգ գործ, հաղորդակցութեան յարմարութիւններ, ընթերցողների բազմութիւն: Թէ «Ազգաբարձը» լրագիր էր, դրա ապացոյցն է նրա ծրագիրը: Ամենագլխաւոր նպատակն է լուրեր տալը, և խմբագրութիւնը խոստանում է ջանք գործ դնել և լուրեր ստանալ Հայաստանից և Պարսկաստանից, տալ և թարգմանական լուրեր օտար լրագիրներից, չուկայի գները, նաւերի երթևեկութեան ժամանակները: Այդպէս է եղել լրագրութեան ծնունդը ամեն տեղ: «Ազգաբարձը» տպագրում էր և մասնաւոր մարդկանց յայտարարութիւններ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ միաժամանակ տրւում է և այսպէս անուանուած՝ ընթերցանութեան նիւթ, այսինքն գրուածքներ, որոնք օրուայ նորութիւնների հետ կապ չունեն: Այդ նիւթը սովորաբար բաղկացած էր լինում թարգմանական պատմուածքներից, բարոյախօսական առակներից և ոտանաւորներից:

Հայ տպարանը Հայաստանի հողից հեռու տեղերում, հայկական գաղթավայրերում, գոյութիւն ստացաւ և շատ երկար ժամանակ օտար ու պանդուխտ էլ մնաց: Այդ նոյն վիճակին պիտի ենթարկուէր և հայ պարբերական մամուլը, որ կապուած է տպագրական գործի հետ: Մինչև այժմ էլ, եթէ չը հաշուենք մի քանի անշան բացառութիւնները, մամուլը հայ գաղթականութիւնների մէջ է պահւում: Սա մի աւելորդ անգամ էլ ցոյց է տալիս թէ որքան կարևոր էին գաղթականութիւնները հայութեան համար: Եթէ հայ գաղթականների շնորհիւ էր, որ մենք շատ ազգերից առաջ տպագրութիւնը մտցրինք մեր մէջ, նոյն այդ գաղթականներին ենք պարտական և մեր այն պատիւը, որ պարբերական մամուլ ունենալու մէջ էլ մենք շատ ազգերից առաջ ընկանք: Մենք, ճիշտ է, եւրօպական ազգերի

հետ համեմատած էինք աղքատ ու խեղճ, երբ մեր «Ազդարարը» մտցրինք մամուլի համաշխարհային պատմութեան մէջ: Իսկ եթէ համեմատենք մեզ մեր դրացի, մեր բախտակից ազգերի հետ՝ Սերբիացիները, բոլգարները, վրացիները մեզանից շատ ուշ հասկացան մամուլի նշանակութիւնը և հիմնեցին պարբերական հրատարակութիւններ, թիւրքիան սեփական, թիւրքերէն լրագիր ունեցաւ միայն XIX դարի առաջին կէսում, Պարսկաստանը—դրանից էլ ուշ: Մեզ վրայ այն ժամանակ տիրողներից, մեզ շրջապատողներից ոչ ոք մեր առաջնորդը չը դարձաւ այս բանի մէջ: Այստեղից պարզ է Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի սկսած գործի ամբողջ մեծ նշանակութիւնը հայութեան համար:

«Ազդարարը» 18 ամիս ապրեց, կանոնաւոր հրատարակուելով մինչև 1796-ի մարտը: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում հայ ընթերցողը ունէր մի թերթ, որ ընթացիկ կեանքի պատկերն էր ներկայացնում, որքան միջոց ու կարողութիւն ունէր: Մի կողմից ֆրանսիական յեղափոխութեան լուրերն էին տեղ գտնում այդ լրագրի մէջ, միւս կողմից Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի նամակները Պետերբուրգից, որոնց մէջ պատմուած էին 1791-ի ուսու-թիւրքական պատերազմի անցքերը, հայերի գաղթականութիւնը: Թէև «քերթողական արհեստին» հմուտ չէր Մադրասի անդրանիկ հայ խմբագրութիւնը, բայց և այնպէս, նրան աշողւում էր մի կենդանի գործ կատարել: Այդպէս է եղել մեր լրագրական պատմութեան մէջ համարեա միշտ. «քերթողական արհեստին» հմուտ հայերը չէին գործ կատարողները, այլ նրանք, որոնց լեզուագիտութեան վրայ ծաղրում էին այդ հմուտները: Այսօր էլ «Ազդարարը» տալիս է մեզ շատ ապացոյցներ թէ իր ժամանակի հանգամանքներին ու հասկացողութիւններին նայած՝ նա շատ մեծ պատուով է տարել պարբերական մամուլի պարտաւորութիւնները: Նա տպագրել է ոչ միայն ամեն տեսակ լուրեր (մինչև իսկ Մադրասի հայերի մէջ տեղի ունեցող ամուսնութիւնների, մահերի և ծնունդների մասին), այլ և տուել է լուրջ գործեր, այսպէս, տպագրել է նոր-ջուղայեցի խախատուր վարդապետի գրած «Պարսից Պատմութիւնը», որի մէջ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան պարսկահայերի և հնդկահայերի մասին*), տպագրել է հայկական մատենագրութեան մի ամփոփ պատկերը: Գրաբար լեզուով էր խմբագրւում ամսաթերթը. բայց աշխարհաբարն էլ միան-

*) Այդ պատմութիւնից նմուշներ տե՛ս «Ազգասէր» շաբաթաթերթ, Կալկաթա, 1845:

գամայն դուրս վճռուած չէր, նա էլ երևում էր «Ազգարարի» էջերում: Եւ ինչպէս արհամարհուէր աշխարհաբարը, երբ ընթերցողներէն մէկը գրում էր. «Հասարակութիւնն ... կենքի աշխարհաբար գրելէս, վասն որ իմ կենքը մի սաղմոսից էլ ոչինչ յաւել չեմ կարդացել, և էս էլ ողջ իմ մտկի հնարածն չի, թէ ոչ ես էլ կը զարմանայի իմ գիտութեան վրայ»: Այո, մեր պարբերական մամուլի հէնց առաջին օրից երևան է գալիս Սաղմոսից աւել ոչինչ չը կարդացած ընթերցողը և նա պիտի հարկադրէր որ լեզուով խօսեն իր հետ լրագրի էջերէն: Այս անհրաժեշտութիւնը մի մեծ յեղափոխութիւն էր պատրաստում մեզանում:

Վերջացնելով մեր խօսքը «Ազգարարի» մասին *), մենք պիտի այն էլ աւելացնենք, որ Շմաւոնեան քահանան իր այդ գործով ոչ միայն մեր լրագրութեան սկիզբն էր դնում, այլ և ստեղծում էր լրագրի մի տիպ, որ համարեա կէս դար գոյութիւն պահպանեց մեզանում: Հրապարակախօսութիւն չը կայ, պատահական են յօդուածները, զանազան գիտելիքների, ասածների, հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւնների մի ժողովածու — հանայդ տիպը: Դեռ երկար ժամանակ այս կերպարանքով և պատկերով հայերէն լրագիրներ պիտի հիմնուէին զանազան կողմերում, մինչև որ կը գար այն օրը, երբ կը ծնուէր հայ հրապարակախօսութիւնը: Այնպէս որ Շմաւոնեանը նախահայր է հանդիսանում ամբողջ կէս դարի հայ պարբերական մամուլի ուղղութեան կամ, աւելի ճիշտ ասած, բովանդակութեան, որովհետև ուղղութեան մասին ոչինչ հասկացողութիւն չը կար այդ ժամանակամիջոցում:

1796 թուականից յետոյ Յարութիւն քահանային մենք այլ ևս չենք տեսնում՝ գրական և հրատարակչական ասպարէզում: Բայց նա երկար ապրեց և, ինչպէս ասում են **), շատ դժբախտութիւններ տեսաւ իր ընտանեկան կեանքի մէջ: Այդ դժբախտութիւնների պատճառը գլխաւորապէս այն էր, որ նրա աղջիկն ու փեսան Հնդկաստանի փչացած և անբարոյական վարքի տէր հայերից էին: Այդ ընտանիքի պատճառով էլ մեր առաջին խմբագիրը վատնում է եկեղեցական և ազգային գումարներ,

*) «Ազգարարի» մասին մեր տեղեկութիւնները վերցնում ենք Հ. Գ. Գալէմբարեանի «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան» գրքից (Վիեննա, 1893, եր. 200—213):

**) Պ. Ա. Նրիցեանի մօտ գտնում է հնդկաստանցի լալտնի Խաչիկեան քահանայի մի գրութիւնը հնդկահայերի մասին, որ գրուած է 1879-ին: Այդտեղից էլ մենք հանում ենք այս տեղեկութիւնները:

դատաստանի տակ է ընկնում և մեռնում է մի շատ ցաւալի մահով 1824 թուականին:

Բայց տպագրութիւնը Հնդկաստանում չէ անհետանում: Նոյն 1796 թուին, երբ դադարեց «Ազդարարը», մի նոր տպարան բացուեց, այս անգամ կալվածայում: Յովսէփ քահանայ Ստեփանոսեանն է այդտեղի տպարանի տէրը, որ բաց է անում այդ հիմնարկութիւնը հայոց ս. Նազարէթ եկեղեցու բակում: Առաջ տպագրում է կրեացի Աբրահամ կաթողիկոսի «Պատմագրութիւնը», որի հետ մենք արդէն ծանօթ ենք *): Իսկ 1797-ին հրատարակուեց ջուղայեցի տիեզերալոյս անուանուած Յովհաննէս Մրքո՛ւզ վարդապետի վիճաբանութիւնը Սուլէյման-Շահի հետ, որի մասին նոյնպէս խօսել ենք **): Չէ կարելի երեւակայել Ստեփանոսեան քահանայի տպարանից աւելի խեղճ ու աղքատ մի հիմնարկութիւն. արհեստի, ճաշակի կատարեալ բացակայութիւն, երևում է որ քահանան ինքն է չինել տառերը, ինքն է շարել ու տպագրել, ունենալով այդ բոլորի մասին երեխայական հասկացողութիւն:

Եւ այսպէս ահա մենք տեսնում ենք որ հնդկահայերը, հայ ազգին իրանց դրամով ու խելքով օգնութիւն հասցնելով հանդերձ, մտածում են իրանց մասին էլ և աշխատում են կենդանացնել այնպիսի ուժեղ գործօններ, որոնք մի ազգի պահպանութեան գլխաւոր յնարաններն են: Հնդկաստանի տպագրութիւնները մեծ մասամբ 200 օրինակից աւել չէին լինում. դացոյց է տալիս որ տպագրողները գլխաւորապէս տեղացի հայերին էին ի նկատի ունենում, ինչպէս այդ մասին մի քանի ակնարկութիւնների էլ ենք հանդիպում: Աւելորդ է ասել թէ ազգային դաստիարակութեան տեսակէտից որքան կարեւոր և մեծագործ հիմնարկութիւն էր մանաւանդ պարբերական մամուլը. — հնդկահայերը այդ էլ գլուխ բերին, բայց նրանց ապագայում վերապահուած էր աւելի նշանաւոր դեր այդ ասպարէզում:

Սրանք մեծամեծ ջանքեր են, որոնք միայն տեղական նշանակութիւն չունեն, այլ և ընդհանուր ազգային: Բայց դեռ պակասում էր մի գլխաւոր բան — հայկական դպրոց, մայրենի լեզուի այդ ամենաուժեղ պահապանը: Այդ պակասութիւնն էլ լրացնում է Յարութիւն Գալուցեանը: Պատանեկութեան հասակում այս հայը, որ ծնուած էր Բերիայի գաւառում, գնում է Հնդկաստան, ուսում է ստանում Բէնգալիան նահանգի (երեւի կալվածայի) անգլիական դպրոցում և ապա բաց է անում կա-

*) Յե՛ս վերևում, եր. 410.

**) Հայկ. Տպ., I, եր. 261.

նոնաւոր դպրոց XVIII դարի վերջերում: Դպրոցը 25 տարի գոյութիւն է պահպանում և այնքան յայտնի է դառնում, որ նոյն իսկ Պարսկաստանից այնտեղ երեխաներ էին ուղարկում՝ սովորելու համար. Գալուցեանը պատրաստում է բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից շատերը նշանաւոր հանդիսացան նոյն իսկ Հնդկաստանում *):

Այստեղ փակենք հնդկահայ երախտաւոր գաղթականութեան պատմութիւնը, մինչև որ նորից կը հանդիպենք նրան XIX դարում:

ԼԵՕ

ՎԵՐՉ առաջին մասի:

*) «Անդիտաց անպէտ»-Յ. Ավդալեանցի, Կալկաթա, 1821: